

درس ۱۳

راه‌های ارتباط با خدا

علت و اهمیت آموزش این درس

آموزش مفاهیم دینی و تقویت خداباوری برای نوجوانان به دلیل ویژگی‌های خاص آنها از یک سو کاری دشوار و ظریف است و از سوی دیگر، تقویت ایمان و باور دینی آنها در همهٔ ادوار زندگی و در همهٔ اعمال و رفتار و در همهٔ عرصه‌های ارتباطی آنها نقش مهم و بی‌بدیلی خواهد داشت به گونه‌ای که اصلاح رابطهٔ انسان با خدا سبب اصلاح همهٔ روابط او و تخریب و یا تضعیف ارتباط انسان با خدا سبب تخریب و آسیب به سایر عرصه‌های ارتباطی او می‌شود.

معرفت و عشق به خداوند و حس پرستش و تقدیس او را با آب و گل بشر سرشته‌اند و انسان برای این آفریده شده است تا در پرتو تربیت درست و همچنین همت و تلاش خود این استعداد را شکوفا کند، خدا را بشناسد، به او عشق بورزد و از فرط این عشق، خود را به صفات او بیاراید. انسان، این معرفت و میل و کشش پنهان را همواره با خود دارد. اگرچه در اثر برخی عوامل بازدارنده، ممکن است روی این فطرت را غبار بگیرد و موقتاً محجوب و مغفول واقع شود اما حتی در آن صورت نیز انسان همه جا به دنبال گم شدهٔ خود خواهد بود و تا به مصداق حقیقی آن دست نیابد، آرام نمی‌گیرد و اضطراب به شکل‌ها و بهانه‌های گوناگون با او قرین خواهد بود. افرادی که دارای اعتقادات و ایمان محکمی هستند، زندگی سالم‌تری دارند. اگر ایمان به خدا و بازگشت به سوی او نباشد هیچ انگیزهٔ دیگری نمی‌تواند به طور مؤثری با هواهای نفسانی مقابله کند و انسان را از ارتکاب اعمال زشت و تجاوز به حقوق دیگران باز دارد.

شناخت خداوند متعال و ایمان به او سنگ بنای اعتقادات محسوب می‌شود. شناخت خدا به زندگی انسان معنا می‌دهد. معنای زندگی یعنی انسان برای زندگی خود در این جهان دلیل معقولی داشته باشد. در این صورت زندگی برای او معنا دار، قابل تحمل و حتی لذت بخش می‌شود. شناساندن خداوند و تقویت ایمان به او در جامعهٔ ما در میان اهداف تربیتی دارای اولویت بالایی است. مفهوم خدا نباید فقط توسط ذهن دریافت شود بلکه باید درون فرد شور و حرکت بیافریند.

نوجوانان از نظر ویژگی‌های روحی و روانی وضعیت کاملاً جدیدی پیدا می‌کنند. نوجوان می‌خواهد همه چیز را شخصاً تجربه کند، شخصاً به معیارها دست یابد، باورهایش را بازسازی کند و دنیای جدیدی برای خود بسازد. او از اینکه دیگران

نظرات خود را بر او تحمیل کنند و انتظار پذیرش بی چون و چرا داشته باشند یا به پند و اندرز او بپردازند، بیزار است. او دوست دارد خودش تصمیم بگیرد و انتخاب کند. البته از آنجا که نوجوان هنوز آگاهی و تجربه لازم را در این دوره ندارد از پختگی فکری و قدرت تأمل و تفکر کافی برخوردار نیست. بنابراین گفته می شود که نوجوانی، یک سن مسئله آفرین است و نوجوان از یک طرف به دلیل بی تجربگی نمی تواند به تنهایی از عهده مسائل خود برآید و از طرف دیگر، کوشش هایی را که از جانب والدین و هنرآموزان برای کمک به او ارائه می شود، نمی پذیرد. علاوه بر آن نوجوان به شدت تحت تأثیر گروه همسال و گروه دوستان خود قرار می گیرد و خود را با ملاک های آنها تطبیق می دهد. با توجه به موارد بیان شده خداپاوری و ارتباط با خدا در نوجوانان موضوعی قابل تأمل و متفاوت است. دوران نوجوانی مصادف است با بروز بیداری های متعدد که هر کدام از آنها می توانند زمینه و منشائی برای رشد و سعادت و در صورت عدم هدایت موجب بدبختی ها و سقوط هایی باشند. مهم ترین این بیداری ها عبارت اند از:

۱ بیداری فطرت: در دوران نوجوانی، شرایط و امکاناتی پدید می آید که گرد و خاک روی فطرت کنار می رود. نوجوان چنان می شود که گویی سطلی آب سرد بر سر و روی فطرت او ریخته و بیدارش ساخته است و به دنبال آن، سایر بیداری ها محقق می شوند.

۲ بیداری مذهب: این بیداری در نوجوان عاملی برای رشد معنوی و اخلاقی و عاملی برای پیشگیری ها است.

۳ بیداری جهان بینی: در این مرحله از عمر، دید و بینشی خاص نسبت به جهان در نوجوان پدید می آید. ممکن است او به مدرسه نرفته باشد و حتی علم و تجربه ای به دست نیاورده باشد ولی وضع او چنان است که گویی با دیدی دیگر پدیده ها را می بیند یا پدیده های اطراف با او از رمز و راز پیدایش و فرجام خود سخن می گویند. جهان بینی او عوض می شود، زندگی برای او زیبایی و عظمتی مخصوص پیدا می کند. دید او به اشیا با آنچه که دیروز بود، کاملاً متفاوت است. این بیداری هم سببی برای جهان شناسی عمیق تر و روی آوردن به علم و فرهنگ است و هم وسیله ای برای سوق دادن او به سوی خالق اشیا و آفریدگار و در نتیجه احساس نیاز به پرستش و نیایش در او بیدار می شود.

۴ بیداری وجدان: در سنین نوجوانی، وجدان بیدار می شود و در درون نوجوان محکمه ای تشکیل می گردد. خود برای خویشتن، قاضی و داور است. اگر گناه و خطایی مرتکب شود خود را سرزنش می کند و حتی ممکن است برای خود کیفر و عقوبتی مثل ترک لذت، تحمل رنج ها و غیره قائل شود. این بیداری، خود از عنایات لطیف الهی و عاملی برای خودکنترلی است.

۵ بیداری رغبت به تعالی: ایده آل جویی و آمال طلبی در نوجوان به صورتی است

که تدریجاً مطلق‌گرا می‌شود و هر چیز را در حد آمال خود خواستار می‌گردد. یکی از علل عمده مخالفت نوجوانان با والدین و مربیان و تخطئه کردن عمل و رفتار آنها و عادل ندانستن آنها همین مسئله است. آنها در این سن رفتار بزرگ‌ترها را زیر ذره‌بین قرار می‌دهند و اگر آن را موافق معیارهای خود نیابند از آنان روبرو می‌گردانند.

۶ بیداری استدلال: نوجوانی سن مباحث بی‌پایان فلسفی، دینی، سیاسی و ادبی است. او با الفاظ، بازی می‌کند و غالباً استدلال منطقی و قیاس صوری را مورد سوءاستفاده قرار می‌دهد. امری را به عنوان حقیقت اثبات می‌کند و نتیجه می‌گیرد. او سعی دارد مسائل خود را از روی دلیل و برهان حل کند و این برخلاف روش کودکی است که اصرار داشت از راه زور و لجبازی به پیش رود. افکار او اکثراً جدید هستند، به آن عقاید و افکار چنان دلبستگی دارد که یک کاشف به اولین کشف خود دارد ولی افکار او از استحکام خوبی برخوردار نیستند با این حال، این بیداری آغازی برای سازندگی و رشد است.

۷ بیداری غدد: در این مرحله از رشد، ترشح هورمون‌ها موجب تحولاتی عظیم و دگرگونی‌هایی شدید در حالات و رفتار فرد می‌شوند.

در چنین شرایط دشواری است که ایمان همچون ستونی استوار نوجوان را در طوفان زندگی و در موارد تزلزل درونی، تکیه‌گاه است. ایمان به مبدأ و معاد همانند عصایی است که آدمی را از افتادن و مغلوب شدن نگاه می‌دارد. براساس تجارب و بررسی‌های روان‌شناسان، کسانی که متعهد به مذهب نیستند و در این جهان وسیع و دشوار، خود را به قدرت بی‌نهایتی متصل نمی‌بینند همانند فردی هستند که در اقیانوسی بی‌پایان و یا در دریای شک و تردید دست و پا می‌زنند.

اعتقاد به خدا، عامل حل بسیاری از تضادها و درگیری‌های فکری، بازدارنده از گناهان و لغزش‌ها در روابط انسانی، راهی برای حل و رفع کشمکش‌های درونی و سببی برای دستیابی به آرامش است. به گفته‌ی الیزابت گوج، اگر خدا را از بین ببری، مسئله خود را حل نکرده‌ای بلکه خود را تنها گذاشته‌ای، آن هم در یک تنهایی مخوف و ترسناک. در بینش قرآنی، یاد خدا مایه آرامش دل‌هاست. *الَّا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ*. تربیت دینی در نوجوانی و ایجاد رابطه انس بین او و خدا نه تنها احساسات مذهبی او را اقناع می‌کند بلکه تمایلات طبیعی و هواهای نفسانی او را هم مهار نموده و رفتار او را تحت کنترل در می‌آورد. از همه آنها مهم‌تر اینکه احساس رنج درونی، فشار عاطفی، نگرانی، ترس، آشفتگی و احساس گناه شدید را که از ویژگی‌های این دوره است، از بین می‌برد و به شبهات و تردیدهای بی‌پایان او پاسخی معقول و منطقی می‌دهد.

دانش هنر آموز

دوستی با خدا

■ امام علی (علیه السلام) می‌فرماید:

قلب دوست‌دار خدا، خستگی برای خدا را بسیار دوست دارد و قلب بی‌خبر از یاد خدا آسایش را می‌پسندد.^۱

■ خداوند به همراز خود موسی بن عمران (علیه السلام) وحی کرد: ای موسی! مرا دوست بدار و محبوب خلقم گردان. موسی (علیه السلام) گفت: پروردگارا! من دوستت دارم، اما چگونه تو را محبوب خلق گردانم؟ فرمود: نعمت‌هایم را برایشان و عطایم را به ایشان یادآوری کن که آنان یاد نمی‌کنند چون همه نیکی‌های من را نمی‌شناسد.^۲

توکل

توکل، نگرش و حالتی است که موجب می‌شود شخص در همه مراحل زندگی و در تمام کارهایش بر خداوند متعال اعتماد کند و این اعتماد در دل او آرامشی ایجاد می‌کند که در اثر حوادث زندگی، دچار لغزش و شک و تردید نمی‌گردد. شخص متوکل از هر چه غیر از خدا است نظر و امیدش را برمی‌دارد و ذهن او متوجه و معطوف خداوند می‌گردد. البته ایجاد این حالت به هیچ وجه منجر به عدم استفاده از اسباب و وسایل ظاهری برای رسیدن به هدف نمی‌گردد بلکه همه آنها را لطف و رحمت خداوند می‌داند و امید و اعتماد او در درجه اول به خداوند است نه به اسباب و وسایل ظاهری. انسان متوکل در حالی که از اسباب و وسایل زندگی در رسیدن به هدف استفاده می‌کند بر این باور است که خداوند متعال، مطلوب او را یا از طریق این وسایل ظاهری و یا از طرق دیگری که او تصورش را نمی‌کند به او خواهد داد.

توکل به عنوان روش مؤثر مقابله با مشکلات زندگی

اگر انسان در حین مواجهه با مشکلاتی که از توان او خارج است، باور داشته باشد که خداوند مهربان در کنار او است و او را راهنمایی می‌کند، دچار پریشانی و ترس و اضطراب نخواهد شد. چنین فردی در عوض هراس و خود باختگی، با خیال آسوده در مورد حل مشکل فکر می‌کند و از ظرفیت و توان فکری خود بهترین استفاده را می‌برد.

فواید توکل به خدا

انسان‌ها در اثر توکل به خدا وجودشان پر از انرژی و نشاط می‌گردد، آمادگی صبر و پایداری در راه رسیدن به اهداف خویش را پیدا می‌کنند و در زندگی خود معنا

۱- تنبیه الخواطر، صفحه ۸۷، حدیث ۲

۲- امالی طوسی، ۱۰۵۸/۴۸۴

و مفهومی برای اتفاقات پیدا می‌کنند.
در زیر برخی از فواید توکل به خدا اشاره می‌شود:

- ۱ کسب آرامش درونی؛
- ۲ جرئت پیدا کردن برای مواجهه با مشکلات و ناهمواری‌های زندگی؛
- ۳ آمادگی برای رشد معنوی و ابراز وجود؛
- ۴ معنا دادن به اتفاقات زندگی و پیدا کردن معنا در ناهمواری‌ها، رنج‌ها و سختی‌ها؛
- ۵ ایجاد ارتباط عملی با وجودی متعالی؛
- ۶ رها شدن از ترس‌های واهی که مانعی در راه اقدام به کارهای اساسی و رسیدن به اهداف زندگی می‌باشند؛
- ۷ حرکت عملی به سوی پیوند عمیق‌تر با وجود متعالی و رشد و شکوفایی استعدادها؛
- ۸ بالقوه درونی و معنوی و رسیدن به مقام‌های بالاتر در سیر و سلوک معنوی (تفویض، تسلیم و رضا)؛
- ۹ هماهنگ ساختن تدریجی انگیزه‌ها و خواسته‌ها با قوانین خداوند متعال در اثر ایجاد هماهنگی با قوانین متعالی معنوی؛
- ۱۰ تعادل در ابعاد مختلف زندگی فردی، اجتماعی، روانی و معنوی؛
- ۱۱ پیوند تدریجی فرد به خود متعالی و حرکت به سوی خود شکوفایی تمام عیار در زندگی.

شکر الهی

شکر در لغت به معنای سپاسگزاری و ثنا گفتن بر احسان کسی است. شکر در اصطلاح به معنای آن است که بندگان خدا، نعمت‌هایی را که خداوند به آنها بخشیده است در همان راهی مصرف کنند که برای آن به وجود آمده‌اند. امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: شکر نعمت، دوری جستن از محرمات است.

شکر خدا، تنها عملی زبانی نیست بلکه عقیده، اخلاق و عملی است که سبب می‌شود انسان همواره به یاد خداوند باشد و از تلاش برای تزکیه نفس خویش و کسب کمالات و خیرات دست بردارد. شکرگزاری، مقامی والا است و وصول به این مقام برای هر کسی میسر نیست و باید از خداوند توفیق شکرگزاری را طلب نمود. در اهمیت این مقام همین بس که شیطان، تهدید می‌کند که نخواهد گذاشت بندگان خدا سپاسگزار او باشند.

مراتب شکر

- ۱ شکر قلبی: رضایت و خشنودی قلبی از نعمت‌های خدا و دوری از ناسپاسی قلبی است.
- ۲ شکر زبانی: اظهار زبانی تشکر از خدا مثل الحمد لله، شکر الله و حفظ زبان از غیبت، دروغ، تهمت و غیره و مدح و حمد خداوند به خاطر نعمات است.

۳ شکر عملی: درک اینکه نعمات الهی با چه هدفی به ما عطا شده است و آنها را در مسیر همان هدف استفاده کنیم. این شکر، نمونه کامل شده شکر زبانی و قلبی است.

■ زیباترین صورت شکر الهی، نماز است.

چگونگی تدریس

هنرآموز سعی کند تا آنجایی که ممکن است کمتر با امر و دستور، هنرجویان را به موضوع این جلسه راغب سازد. فطرت بیدار نوجوانان در این سنین در پی شیوه‌ای متفاوت برای درک خداوند است. در شروع هر فعالیتی از هنرجویان بخواهد از تمسخر افکار و احساسات سایر هنرجویان در پاسخ به فعالیت‌ها خودداری کنند. سعی شود هنرجویان آن گونه که با قلب خود درک می‌کنند، خدا را در فعالیت‌های خواسته شده توصیف کنند و بدین شکل بدون اجبار، مشتاق به خداوند و نزدیکی به او گردند تا روابطی سالم و سازنده با خود و مردم (به عنوان بندگان خدا) و طبیعت (به عنوان نعمت خدا) داشته باشند.

چگونگی انجام فعالیت‌ها

فعالیت‌های این درس، به گونه‌ای هستند که پاسخگویی به آنها به صورت فردی است. اما بعد از فرصتی که به هنرجویان برای پاسخ‌گویی داده می‌شود باید تمامی هنرجویان در مورد پاسخ‌های خود به هر فعالیت، صحبت نمایند. هر چند این صحبت، بسیار کوتاه باشد. روش‌های مرسوم یادگیری در مدرسه، اغلب بسیار منفعلانه است و از دانش‌آموزان انتظار می‌رود که گوش کنند، یاد بگیرند و به خاطر بسپارند. اما یادگیری مشارکتی با خلق فضایی که در آن، آموزش و یادگیری میان هنرجویان اتفاق می‌افتد و آنها را به فرایند یادگیری ترغیب می‌کند به طوری که اعضا برای رسیدن به اهداف گروه با یکدیگر مشارکت می‌کنند.

پاسخ به فعالیت‌ها

فعالیت
کلاسی ۱

هدف: در شروع جلسه به کمک این فعالیت تلاش می‌شود که هنرجویان به شکلی ساده از طریق موقعیت‌های بیان شده، لحظه‌هایی را که توانسته‌اند ارتباط قلبی و روحی با خداوند برقرار کنند به خاطر آورده و آمادگی روانی لازم را کسب کنند.

پاسخ: جواب‌ها بدون شک با هم متفاوت هستند و البته تمامی این جواب‌های متفاوت درست و قابل قبول هستند. چون درک و برداشت افراد در این مورد می‌تواند متفاوت باشد.

گروهی را که قبلاً تشکیل شده است حفظ نمایید و پاسخ به این فعالیت را شروع کنید.

هدف: هر دو قسمت این فعالیت سعی دارد به هنرجویان نشان دهد که خداوند بهترین دوستی است که انسان می‌تواند داشته باشد. بدین شکل، نسل نوجوان دور از معنویات و غرق دنیای مادی پیشرفت و تکنولوژی و سرعت، نگاهی جدید و عمیق نسبت به خداوند یافته و تکیه‌گاه روحی قابل اعتمادی را تجربه خواهد نمود که بدون شک در موفقیت‌های آتی او و داشتن احساس امیدواری به زندگی در او بسیار تأثیرگذار خواهد بود.

پاسخ: پاسخ‌ها متفاوت و البته صحیح خواهد بود. شاید برخی از هنرجویان از خاطرات و تجربیات خود در مورد الطافی که خداوند به آنها داشته است، سخن بگویند. اما نهایتاً همه یکدیگر را مجاب می‌کنند که خداوند، بهترین دوست انسان است.

آنچه هنرآموز در پایان گفت‌وگوی گروهی هنرجویان بیان می‌کند این است که خداوند، آفرینندهٔ انسان است. هیچ خالقی به اذیت شدن مخلوق خود رضایت نمی‌دهد. چنان که شما زمانی که وسیله یا کاردستی درست می‌کنید، نهایت مراقبت را از آن می‌کنید که مبادا آسیبی ببیند. حتی یک گلدان گل در منزل یا حیوان خانگی را به شدت از خطرات و آسیب‌ها حفظ می‌کنید. پس در نظر داشته باشید که خداوند چه مهر و محبتی نسبت به شما دارد چنان که خداوند حتی در مورد بندگان خطاکار خود می‌فرماید: «اگر بندگان گناهکارم بدانند که چقدر مشتاق توبه و بازگشت آنان هستم از شدت شوق می‌مردند». چنین خالقی تنها دوستی است که هرگز از او خیانت و بی‌وفایی نخواهید دید. پس ما نیز باید دوستی و محبت خدا را سرلوحهٔ همهٔ دوستی‌ها و کارهای خود قرار دهیم. البته صرف ادعای دوستی با خداوند کافی نیست بلکه باید با اجتناب از گناهان و معاصی و با اطاعت از دستورات الهی و عمل به آنها (یعنی عمل به قرآن و تعالیم آن) و دوستی و پیوند و اطاعت از دوستان خدا (یعنی پیامبر اکرم ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام) و مؤمنین صالح و نیکوکار و والدین گرامی خود و دوری از فاسقان و منافقان و بدکاران)، دوستی خود با خدا را ثابت کنیم و در جهت رضای او گام برداریم.

هدف: در سنین نوجوانی به خصوص در مورد نسل جدید، شکوه و شکایت از شرایط، زیاد است و اغلب این شکایات در مورد مسائل ساده‌ای است که اصلاً جایی برای شکوه از آنها نیست. مثل اینکه چرا من آن کفش خاص را ندارم؟ چرا دوچرخهٔ دوستم بهتر از من است؟ و مواردی از این قبیل. این فعالیت با بیان ماجرابی سعی دارد به هنرجویان موقعیتی را نشان دهد که تصور آن هم وحشتناک است اما قهرمان این داستان برخورد خاص و شجاعانه‌ای با آن نشان می‌دهد.

هنرجو، بدون شک داستان‌های بسیاری از معجزات الهی در اوقات خاصی از سال مثل شب‌های قدر یا ماه محرم و غیره را شنیده است و این فعالیت، تلنگر دوباره‌ای است برای به خاطر آوردن چنین اوقاتی از سال که سبب می‌شوند افراد به‌گونه‌ای متفاوت خداوند را درک کنند.

این فعالیت، سعی دارد هنرجویان را متوجه سازد که با وجود خداوند و توکل به او جایی برای ناامیدی و افسردگی باقی نمی‌ماند و حتی در سخت‌ترین شرایط هم

خداوند، کنار ما است و توکل به او بهترین‌ها را در سخت‌ترین شرایط برای ما رقم خواهد زد.

پاسخ: فراموش نمودن خداوند، برابر با ناامیدی و افسردگی تنگی و فشار مشکلات و در نهایت خود فراموشی است. این اتفاق حتی برای یک فرد معمولی واقعاً وحشتناک است چه رسد به یک ورزشکار حرفه‌ای با مدال‌های طلا!!
سلمان، در شب قدر با نزدیکی قلبی به خداوند و دوستی دوباره با خداوند توانست دوران افسردگی و ناامیدی را به سرعت پشت سر نهاده و با توکل به خداوند، بار دیگر از سایر ارزش‌های وجودی خودش بهره‌برد و به مقام قهرمانی دست یابد.

فعالیت
غیرکلاسی ۱

هدف: تجربه عبادات شبانه‌روزی و چشیدن لذت آنها توسط هنرجویان مخصوصاً همراه جمع و در مسجد هدف اصلی این فعالیت است. بدون شک انجام فرایض دینی آن هم در مکان‌های مقدس و همراه با مردم، احساس و معنویت افراد را به شکلی عمیق‌تر تحت تأثیر قرار خواهد داد.

پاسخ: از تجربه خود و سایر هنرجویان از نماز و سایر ادعیه و عبادات الهی، آن هم در مکان‌های پاک و مقدس مثل مسجد و به همراه جماعت و آثار و برکات آن، برای هنرجویان نمونه‌هایی ذکر کنید و از این طریق، آنها را به خواندن نماز آن هم به جماعت و در مسجد، ترغیب و تشویق کنید تا آنها نیز با حضور در مساجد و ارتباط مفید و مؤثر با مؤمنین و روحانی محل به تجارب خوشایندی برسند و آن را با دیگران و در کلاس به اشتراک بگذارند.

فعالیت
غیرکلاسی ۲

پاسخ: ورزشکاران همیشه بهترین رابطه قلبی را با خداوند برقرار می‌سازند. چرا که از اعماق وجودشان نیازمندی به خدا را احساس می‌کنند. با انجام این فعالیت از یک سو، هنرجو آثار و برکات خاطرات نزدیکی به خداوند را می‌شنود و از سویی دیگر، چون یک ورزشکار، گوینده این موارد است و در جامعه دارای وجهه بالایی است و اغلب نوجوانان در این سن نسبت به آنها و موقعیتشان علاقه شدیدی دارند، حتماً تأثیر بیشتری بر هنرجوی نوجوان خواهد داشت.

فعالیت
کلاسی ۴

هدف: آیا زمانی که از انجام کارها به خاطر خداوند و رضایت او صحبت می‌کنیم، واقعاً به دنبال همین امر هستیم یا در واقع به خاطر خودمان عملی را انجام می‌دهیم؟ با این فعالیت، هنرجو بازگشتی به افکار و احساسات خود خواهد داشت. اعمال خود را بازبینی نموده و از این پس مراقب است که تمام اعمالش را به خاطر خداوند و با خلوص نیت انجام دهد. در نتیجه هیچ‌وقت به خاطر تشکر نکردن دیگران از او یا پاداش نگرفتن، عصبانی یا ناراحت نخواهد شد.

پاسخ: سعی کنید هنرجویان را به بیان پاسخ‌هایشان برای سایرین ترغیب نمایید. هیچ پاسخی مورد مؤاخذة و تمسخر قرار نگیرد. بحث را به سمت ریا در انجام اعمال نیز می‌توان سوق داد. در نهایت هنرآموز بیان می‌کند که گاهی ممکن است رضایت خداوند را در خواسته‌هایمان فراموش کنیم اما باید سعی نماییم تا همیشه در پی کسب خواسته و رضایت خداوند باشیم. در رابطه با قسمت سوم سؤال، هنرآموز

بیان کند که اگر زمانی عملی را انجام دادید که شایسته تقدیر و قدردانی بود اما مورد تقدیر و قدردانی قرار نگرفتید و با این وجود، ناراحت نشدید و از اطرافیانتان به خداوند، شکوه و شکایت نمودید و از ناشناس باقی ماندن، خرسند بودید و از خداوند به خاطر همان شرایط هم تشکر نمودید، می‌توانید ادعا کنید که واقعا به خاطر خدا و رضای او کاری را انجام داده‌اید.

فعالیت
کلاسی ۵

هدف: ترغیب نمودن هنرجویان به تفکر در مورد الطاف و نعمات بی‌کرانی است که خداوند به آنها عطا نموده‌است تا با مقایسه داشته‌های فراوانشان در مقابل نداشته‌های اندکشان، حتی گاهی شرمنده شوند و بدین شکل از زندگی خود رضایت یابند و شکوه و شکایت‌ها را کنار بگذارند.

پاسخ: پاسخ‌ها متفاوت خواهد بود. نمونه‌هایی در جدول زیر بیان شده است.

نداشته‌ها	ردیف	داشته‌ها	ردیف
فوت یکی از اعضای خانواده یا عدم دسترسی به یک مرکز تفریحی مثل پارک، باشگاه و...	۱	همه منابع طبیعی مانند آب، هوا، کوه‌ها، جنگل‌ها، ماه، خورشید، ستاره‌ها، گیاهان و انواع نوشیدنی‌ها و خوردنی‌ها	۱
نقص در یکی از اعضای بدن یا قطع آن	۲	سلامتی (دست، پا، چشم و...)	۲
دوچرخه / موتورسیکلت / اتومبیل	۳	خانواده و سرپناه و کسانی که دوستتان دارند	۳
کفش گران قیمت	۴	پدر و مادر	۴
پول زیاد	۵	امکان تحصیل	۵
خانه بزرگ و مجلل	۶	آرامش در زندگی	۶

فعالیت
کلاسی ۶

هدف: هنرجویان، به طور خاص به نقش خداوند و الطاف او در حوزه درس و رشته‌ای که می‌خوانند، توجه نمایند تا بیشتر و بهتر شکرگزار خداوند باشند.
پاسخ: پاسخ‌ها، متفاوت خواهند بود. نمونه‌هایی در جدول زیر، بیان شده است.

رشته‌ها	نقش خدا و ارتباط آن
حمل و نقل	سلامت راننده و بی‌خطر رسیدن به مقصد با حفظ آرامش ناشی از ارتباط با خدا
حسابداری	تنظیم دقیق حساب‌ها و حقوق کارکنان شرکت و تنظیم درست و دقیق دفاتر مالیاتی با حفظ حقوق مردم با ایمان و باور به خداوند و آرامش ناشی از آن
تربیت بدنی	برنده شدن در مسابقات ورزشی با توکل به خداوند و استعانت از الطاف الهی
تربیت کودک	توان روحی و صبری که خداوند برای تربیت کودک به فرد می‌دهد. دفع خطری که کودک تحت تعلیم شما را تهدید کرده است.

درس ۱۴ مخاطب شناسی

علت و اهمیت آموزش این درس

وقتی از مخاطب سخن می‌گوییم و در پی شناخت او هستیم، پیش‌فرض‌های ما چیست؟ از شناخت او چه هدفی داریم؟ این پرسش‌ها، پاسخ‌های متفاوتی دارند و هر پاسخ، الزاماتی برای ما به دنبال خواهد داشت و ما را با گونه‌ای از مخاطب و مخاطب شناسی روبه‌رو خواهد کرد. رمز موفقیت و دستیابی به هر موضوع ارزشمندی شناخت کافی از آن است. هر قدر موضوع، پیچیدگی بیشتری داشته باشد، شناخت از آن باید عمیق‌تر، گسترده‌تر و مطمئن‌تر باشد. از آنجا که انسان پیچیده‌ترین موجود بر روی کرهٔ خاکی به شمار می‌رود، شناخت او به عنوان مخاطب هم به همان اندازه دشوارتر می‌شود. «مخاطب‌شناسی» به معنای شناخت گیرندهٔ پیام به عنوان عنصری از فرایند ارتباط است و دارای چنان اهمیتی می‌باشد که روابط بدون این مبحث نه تنها توجیه‌پذیر نبوده، بلکه سبب ناکامی از وقوع ارتباطی مؤثر خواهد شد. دلایل گوناگونی برای ارتباط یا مخاطب واقع شدن وجود دارد از جمله رسیدن به حقوق گوناگون خود، انجام مسئولیت‌ها در مقابل دیگران، هدایت و راهیابی، گذراندن وقت یا سرگرمی، نیاز اطلاعاتی، نیازهای اجتماعی، نیازهای غیراجتماعی، خدماتی، تبلیغاتی و ... .

دانش هنر آموز

ویژگی‌های شخصیتی

مفهوم «شخصیت» تعریف سختی دارد. در زبان عامیانه، کلمهٔ شخصیت معانی مختلفی دارد. مثلاً در لغت‌نامهٔ دهخدا معانی زیر برای آن ذکر شده است: شرافت، رفعت، نجابت و بزرگواری. وقتی می‌گوییم فلانی آدم با شخصیتی است، منظور این است که مقام و منزلتی دارد، مورد احترام دیگران است، کارهای ناشایست انجام نمی‌دهد، قدرت تصمیم‌گیری دارد، با سواد است، شجاعت دارد، متملق نیست و از این چنین القاب. در روان‌شناسی اصطلاح شخصیت به هیچ یک از این معانی نیست بلکه معنی آن سبک رابطه و رفتار یک فرد است، بنابراین، هر فرد سبک خود یعنی شخصیت خاص خود را دارد که از او انسانی واحد و منحصر به فرد می‌سازد. همان‌گونه که انسان‌ها از نظر ظاهری مانند سخن گفتن، راه رفتن،

لباس پوشیدن و غیره با یکدیگر متفاوت هستند، از نظر شخصیتی نیز با یکدیگر تفاوت دارند.

براساس تست شخصیت مایرز-بریگز، چهار مقوله با دو بعد شخصیتی متضاد وجود دارند که برای درک شخصیت باید آنها را بشناسیم. این مقوله‌ها عبارت‌اند از: ۱- درون‌گرایی در مقابل برون‌گرایی، ۲- حسی در مقابل الهامی (شهودی)، ۳- متفکر در مقابل احساسی ۴- قضاوتی در مقابل دریافتی (ادراکی).

درون‌گرایی و برون‌گرایی تعیین‌کننده این است که شخصیتان تا چه حد معاشرتی است؟ حسی بودن و الهامی بودن یعنی اطلاعات را چگونه پردازش می‌کنید؟ متفکر بودن و احساسی بودن یعنی چگونه تصمیم‌گیری می‌کنید، براساس منطق و واقعیت یا نظر شخصی؟ و در آخر، قضاوتی بودن و دریافتی بودن یعنی چگونه به دنیای بیرون واکنش نشان می‌دهید و با تغییر سازگار می‌شوید؟

درون‌گرا و برون‌گرا: درون‌گرایی رفتاری است که با دیدگاه درونی - ذهنی همراه است. برای فرد درون‌گرا، زندگی ذهنی جذابیت بالایی دارد و یا اینکه فرد درون‌گرا از خلوت کردن با خودش انرژی می‌گیرد و در تعامل با دیگران، انرژی خود را از دست می‌دهد. افراد درون‌گرا، علاقه و تمایل به داشتن حلقه دوستی کوچک با میزان اعتماد بالا دارند و معمولاً در یک زمان، فقط یک کار مشخص را انجام می‌دهند و از انجام فعالیت‌های متعدد به صورت هم‌زمان اجتناب می‌کنند. برخی درون‌گرایی و خجالتی بودن را با یکدیگر اشتباه می‌گیرند و به اشتباه به جای هم استفاده می‌کنند، در حالی که فرد خجالتی از رابطه و تعامل با دیگران هراس دارد اما فرد درون‌گرا، صرفاً تنها بودن را، به در جمع بودن ترجیح می‌دهد. مطالعات نشان می‌دهد ۳۹٪ تا ۵۸٪ از درون‌گرایی و برون‌گرایی افراد، براساس وراثت مشخص می‌گردد. علاوه بر این تحقیق، گزارش‌های متعددی وجود دارد که نشان می‌دهد ساختار فیزیولوژیک مغز و حتی میزان خون در گردش در بخش‌های مختلف مغز، در مورد درون‌گرایان و برون‌گرایان متفاوت است.

هنگامی که توجه به اشیا و امور خارج چنان شدید باشد که افعال ارادی و سایر اعمال اساسی آدمی نتیجه ارزیابی ذهنی نباشد، بلکه معلول مناسبات امور و عوامل خارجی باشد، برون‌گرایی خوانده می‌شود. از میان دو صفت درون‌گرایی و برون‌گرایی نمی‌توان یکی را به دیگری ترجیح داد. متوجه باشید که این دو نوع شخصیت کاملاً طبیعی و نرمال می‌باشند. برون‌گرایان به سوی جهان عینی متمایل هستند و درون‌گرایان به سوی جهان ذهنی و غیر عینی.

متفکر: افرادی که این کنش در آنها قوی‌تر است می‌کوشند جهان را با استدلال بشناسند و به روابط منطقی جهان توجه دارند.

احساسی: افرادی که این کنش در آنها مسلط است می‌کوشند جهان را با

۱- Myers-briggs type indicator

احساسات خوشایند و ناخوشایندی که از تجربه‌های خود دارند بشناسند.

حسی: این افراد جهان را آن‌چنان که هست تجربه می‌کنند.

الهامی: افرادی که این کنش در آنها قوی‌تر است در شناخت جهان، به یک ناخودآگاه یا ادراک درونی توجه دارند و می‌کوشند به نیروی نهانی موجود در اشیا پی ببرند.

در ادامه بر اساس انتخاب‌های ۴ تایی از مقوله‌های فوق، ۱۶ «تیپ شخصیتی» شناسایی شده است که حتماً شخصیت شما با یکی از آنها منطبق است:

۱ درون‌گرا، الهامی، متفکر، قضاوتی: حدود ۲ درصد جمعیت چنین شخصیتی دارند و این تیپ شخصیتی از بین کمیاب‌ترین تیپ‌های شخصیتی، سومین رتبه را دارد. این افراد عموماً روشن‌فکر قلمداد می‌شوند. آنها نوآور و منطقی هستند و بینشی عمیق دارند.

۲ درون‌گرا، الهامی، متفکر، دریافتی: افرادی که این تیپ شخصیتی را دارند ۳ درصد جمعیت را تشکیل می‌دهند و به منطقی بودن مشهور هستند - یک تیپ شخصیتی که واقعاً کمیاب است - آنها تمایل دارند عقل‌گرا، کم‌گویی و گزیده‌گویی و خیال‌پرداز باشند.

۳ برون‌گرا، الهامی، متفکر، قضاوتی: فردی که چنین شخصیتی دارد، فرمانده است، آدم‌ها برای این شخص به عنوان راهنما احترام زیادی قائل هستند. آدم‌هایی که این تیپ شخصیتی را دارند به شدت عقل‌گرا هستند و تفکری راهبردی، منطقی و کارآمد را به نمایش می‌گذارند. آنها تمایل دارند معاشرتی و مستقل باشند.

۴ برون‌گرا، الهامی، متفکر، دریافتی: این آدم‌ها به خاطر مهارتشان در مباحثه و جست‌وجوی حقیقت مشهور هستند. کسانی که این تیپ شخصیتی را دارند راستگو و صریح هستند و بدون هیچ مشکلی از پس کشمکش برمی‌آیند. آنها مبتکر و پراشتیاق هستند و هر چیزی را زیر سؤال می‌برند.

۵ درون‌گرا، الهامی، احساسی، قضاوتی: آدم‌هایی که چنین شخصیتی دارند، مدافع هستند. این کمیاب‌ترین تیپ شخصیتی در دنیا است. مدافع‌ها تمایل دارند تأثیر شگرفی روی دنیا داشته باشند. آنها گرم و مهربان، باملاحظه، ملایم و عمل‌گرا هستند.

۶ درون‌گرا، الهامی، احساسی، دریافتی: کسانی که این تیپ شخصیتی را دارند، آدم‌هایی واسطه، پرشور و توانا هستند که خوبی را در دیگران می‌بینند و هیچ‌کس نمی‌تواند مانند آنها واسطه صلح شود. آنها تمایل دارند شخصیتی هنری و شاعرانه داشته باشند و حساس، ایده‌آل‌گرا و ادراکی هستند.

۷ برون‌گرا، الهامی، احساسی، قضاوتی: این گروه بهترین سیاستمدارها خواهند بود. آنها تمایل دارند مربی و معلم‌های فوق‌العاده‌ای باشند. این آدم‌ها مشتاقانه به روشی سازمان‌یافته، ملاحظه‌گرانه و دیپلماتیک رهبری می‌کنند. این

شخصیت‌ها اهل خشونت نیستند.

۸ برون‌گرا، الهامی، احساسی، دریافتی: فردی که این شخصیت را دارد بی‌نهایت معاشرتی است. آنها عاشق آدم‌های دیگر هستند و مستعد یافتن راه‌حل برای مشکلات دشوار هستند. این آدم‌ها به خاطر طبع خلاق، خوش‌بین، سرزنده و شوخی که دارند سازمان‌دهنده‌های خوبی هستند.

۹ درون‌گرا، حسی، متفکر، قضاوتی: این آدم‌ها تمایل دارند مسئولیت‌پذیرترین، دقیق‌ترین، کنترل‌گرترین گروه این مجموعه باشند. آنها همیشه خواستار واقعیت‌ها، شواهد و حقیقت هستند. این آدم‌ها قاضی و وکیل‌های فوق‌العاده‌ای می‌شوند. آنها تمایل دارند تحلیل‌گر و تودار، اما واقع‌گرا و صادق باشند.

۱۰ درون‌گرا، حسی، احساسی، قضاوتی: این شخصیت، ابرقهرمان همهٔ تیپ‌های شخصیتی مختلف است. هیچ چیز نمی‌تواند مانع محافظت این آدم‌ها از دوستان و اموالشان شود. آنها به هر نحو که بتوانند به جامعهٔ خود خدمت می‌کنند و تمایل دارند آدم‌هایی گرم و مهربان، کامل و بی‌نقص و ملایم باشند.

۱۱ برون‌گرا، حسی، متفکر، قضاوتی: شعار این آدم‌ها باید این باشد: «اگر می‌خواهی زنده بمانی فرار کن». آنها تمایل دارند سرسخت و خیلی قوی باشند و مدیر اجرایی و اعضای کابینهٔ خوبی می‌شوند. بسیاری از رئیس‌جمهورها از این دسته هستند. آنها آدم‌هایی معاشرتی، واقع‌گرا و کارآمد هستند.

۱۲ برون‌گرا، حسی، احساسی، قضاوتی: این آدم‌ها برون‌گراترین شخصیت‌های این مجموعه هستند. آنها آدم‌هایی معاشرتی، بامزه، قابل اطمینان، صمیمی و سازمان‌یافته هستند. این آدم‌ها بهترین پرستاران و بهترین معلم‌ها می‌شوند. آنها به روش‌هایی واقعاً بی‌عیب و نقص ارتباط برقرار می‌کنند.

۱۳ درون‌گرا، حسی، متفکر، دریافتی: آدم‌هایی که این شخصیت را دارند در یادگیری از همهٔ شخصیت‌های دیگر بهتر هستند. آنها عاشق یادگرفتن چیزهای جدید هستند و خیلی زود مطالب را می‌گیرند. این آدم‌ها تمایل دارند کمی مرموز باشند، اما انرژی ناگهانی بروز می‌دهند. آنها به اقدام‌گرایی دارند و مستقل هستند.

۱۴ درون‌گرا، حسی، احساسی، دریافتی: آدم‌هایی با این شخصیت، ماجراجو هستند. آنها شورش‌گروه هستند. از زندگی لذت می‌برند و با هر چیزی که در اختیار دارند تشکیلات را به چالش می‌کشند. اما با این وجود، انعطاف‌پذیر، ملایم، حساس و مشوق و پرورش‌دهنده هستند.

۱۵ برون‌گرا، حسی، متفکر، دریافتی: کسانی که این تیپ شخصیتی را دارند معاشرت‌جویانی هستند که عاشق لیگ‌های ورزشی، محافل باهمی و رفقای پیاده‌روی‌شان هستند. از گفت‌وگوهای سرگرم‌کننده لذت می‌برند و اغلب بهترین دوست همه هستند. آنها تمایل دارند معاشرتی، واقع‌گرا و غریزی باشند.

۱۶ برون‌گرا، حسی، احساسی، دریافتی: فردی با این شخصیت سرگرم‌کننده

است. بی حوصلگی روی این آدم‌ها تأثیری ندارد. آنها به میهمانی نشاط می‌دهند و تقریباً می‌توانند در هر گروهی خودشان را جا بدهند. آنها انسان‌هایی مهربان، شوخ‌طبع، صمیمی، انعطاف‌پذیر و پراشتیاق هستند.

چگونگی تدریس

ابتدا با توجه به متن، ویژگی شخصی را توضیح داده و از هنرجویانی که تیپ شخصیتی مطابق با موارد تدریس دارند در شناخت ویژگی‌ها کمک بگیرید و بعد از تدریس کامل، هنرآموزان را درگیر بحث کلاسی کرده و به انجام فعالیت‌های کلاسی بپردازید.

چگونگی انجام فعالیت‌ها

فعالیت‌های این بخش مربوط به شناخت مخاطب و خود به هدف برقراری ارتباط مؤثر است و نباید ویژگی‌های شخصی و حریم خصوصی هنرجویان را فاش کند و لازم است پس از تدریس فعالیت‌ها را به صورت گروهی انجام داد.

پاسخ به فعالیت‌ها

هدف: شناخت بیشتر هنرجویان از آینده‌کاری رشته خود و همچنین آشنایی با روحیات و نحوه تعامل مناسب برای آن شغل و مشتریان حرفه مربوطه.

فعالیت
کلاسی ۱

هدف: آشنایی بیشتر هنرجویان با انواع ویژگی‌های شخصیتی و شناخت هنرجویان از شخصیت خود.

فعالیت
کلاسی ۲

هدف: درک این مطلب از سوی هنرجویان که برقراری ارتباط در اجتماع با افراد و شخصیت‌های مختلف، متفاوت است.

فعالیت
کلاسی ۳

پاسخ: برای صحبت با فرهاد نباید از ابتدا به او گفت که رفتارش غلط است چون او حالت هجومی به خود گرفته و دیگر به حرف شما گوش نمی‌دهد. به حرف‌های او گوش دهید، ارزش‌ها را به او یادآوری کنید و زمانی که از نظر روانی آماده‌گی ندارد نباید با او صحبت کرد.

فعالیت
کلاسی ۴

هدف: آشنایی بیشتر هنرجویان با قشرهای مختلف حاضر و اینکه در مواقع استرس‌زا چگونه باید با افراد مختلف که از نظر سنی، تحصیلات و غیره با هم متفاوت هستند برخورد کرد.

فعالیت
غیر کلاسی ۱

هدف: آشنایی هنرجویان با واقعیت‌های تلخ و شیرین اطراف و افزایش مهارت آنها در برقراری ارتباطی مفید و مؤثر در همه عرصه‌های ارتباطی.

درس ۱۵ ارتباط با خانواده

اهمیت و چرایی آموزش ارتباط با خانواده

انسان موجودی اجتماعی است و زیربنای اولیهٔ مدنیت و جامعه‌پذیری افراد، از نهاد مقدس خانواده شروع می‌شود. خانواده به لحاظ قدرت، اولین و از نظر گستردگی، جهان شمول‌ترین سازمان یا نهاد اجتماعی در جامعه است. خانواده زیربنای همهٔ جوامع بزرگ انسانی است و در استحکام روابط اجتماعی و رشد و تعالی فرد از اعضای جامعه نقش بنیادین دارد. در سراسر تاریخ بشر، خانواده حتی قبل از تولد فرزندان همیشه عامل اصلی تربیت و جامعه‌پذیری فرزندان بوده است. پس از تولد فرزند نیز خانواده برای دوره‌ای نسبتاً طولانی، تنها گروهی است که با او تماس گسترده دارد. به همین دلیل خانواده نقش عمده‌ای در شکل دادن باورها و ارزش‌های فرزندان دارد و از عوامل مؤثر در بروز رفتار و تکوین شخصیت افراد است. به هر حال شکل و ارتباط اعضای خانواده باید به‌گونه‌ای باشد که بتواند احتیاجات اساسی فرزندان را در زمینه‌های گوناگون جسمانی و روانی تأمین کرده و نقش خود را در جامعه‌پذیری و تربیت اجتماعی فرزندان به خوبی ایفا نماید.

بر این اساس داشتن رابطهٔ خوب با والدین برای همه به‌خصوص نوجوانان، بسیار حائز اهمیت است. بسیاری از مشکلات اخلاقی و اجتماعی که برای خانواده‌ها پیش می‌آید ناشی از عدم ارتباط مناسب بین والدین و فرزندان است. همان‌طور که والدین از فرزندان خود گله‌ها و انتظارات فراوانی دارند، فرزندان به‌خصوص نوجوانان نیز از والدین خود گله‌ها و انتظاراتی دارند که باید به آنها توجه شود تا روابط سالم بین اعضای خانواده، زمینه‌ساز تحقق حیات طیبه و جامعه‌ای رشدیافته و سالم شود. شیوهٔ اعمال قدرت، کنترل همه‌جانبه، عدم توجه به نظرات نوجوان، انتظارات غیرواقعی، وضع قانون در لحظه و انتقادپذیری از مواردی هستند که از نظر نوجوانان، سبب تعارض آنها با والدینشان می‌شوند؛ همان‌طور که تبلی و سهل‌انگاری، زیاده‌خواهی، سرپیچی و طغیان، قانون‌گریزی و مواردی از این قبیل گله‌هایی است که والدین از فرزندان خود دارند. در صورتی که نوجوان نتواند آزادانه احساسات، نگرانی‌ها و اضطراب‌های خود را بدون احساس ترس یا طرد شدن از ناحیهٔ والدین با آنها در میان بگذارد، نوعی ناامنی روانی در وی پدید خواهد آمد که مهم‌ترین علت بروز ناهنجاری‌های رفتاری و عاطفی است. حتی مصرف مواد مخدر نیز به‌صورت جدی و در حد بسیاری به نوع رابطهٔ نوجوان با والدین، وابسته است.

همان طور که روابط غیر صمیمانه بین فرزندان و والدین از مهم ترین علل گرایش نوجوانان به بزهکاری است، نوع رابطه فرزندان با والدین نیز در افزایش عزت نفس آنها مؤثر است. برای تضمین بهداشت روانی و کسب هویت و استقلال فرزندان، سالم ترین راه این است که روابط نوجوان با والدین، دائمی و صمیمی باشد. آنچه که برای فرزندان در دوره نوجوانی رخ می دهد، دگرگونی و تغییر ماهیت روابط بین آنها و والدینشان است. رابطه بین والدین و فرزندان در دوره نوجوانی از حالت قدرتمندانه و نامتقارن به رابطه ای متقارن و متعادل تغییر یافته است. نوجوانان خواهان رابطه کریمانه ای با والدین خود هستند اما متقابلاً انتظار دارند والدینشان نیز رشد و بلوغ آنها را بپذیرند و کمتر با آنها به صورت کودکانه که نیاز به مراقبت و راهنمایی دارند برخورد کنند. احترام قائل شدن برای نوجوانان و پذیرفتن رشد و بلوغ آنها از سوی والدین به این معناست که آنها را بپذیرند و بدانند که چه موقع و چگونه از فرزندان خود سؤال کنند یا پیشنهاد و نظری را ارائه نمایند. بعضی از والدین و نوجوانان در دام الگویی تعقیب کننده و فاصله گیرنده، گرفتار می شوند. در این الگو هر چه والدین، بیشتر، نوجوان را تعقیب و کنترل کنند، نوجوان بیشتر از والدین فاصله می گیرد.

در دوران نوجوانی داشتن رابطه نزدیک و محبت آمیز با اشخاص مؤثر در زندگی، غالباً برای آنها ایجاد رضایت می کند و خانواده همواره یکی از کانون های گرم و محبت زا بوده است. نیاز به مهربانی و محبت شامل دوست داشتن و دوست داشته شدن می شود که در همه سنین عمر ادامه دارد و کمبود یا فقدان آن تأثیرات سوء و ضایعات جبران ناپذیری در روح افراد به وجود می آورد و روابط آنها را با دیگران تحت تأثیر قرار می دهد.

کمبود محبت چون اکثراً همراه با تحقیر و کوچک شدن فرد است، در او ایجاد عقده حقارت می کند و وی را حسود و کینه توز می نماید و یا باعث ایجاد احساس تنهایی و انزوا می گردد. بنابراین اگر فرزندان از محبت در کانون خانواده سیراب نشوند، آن را در خارج از خانواده جست و جو می نمایند که زمینه بسیاری از فریب ها و انحراف ها از همین جا فراهم می شود. «محبت کلامی» به فرزندان و اظهار آن از سوی والدین مانند ارضای نیازهای زیستی و بدنی برای آنها آرام بخش می باشد. کودکان و نوجوانان، آینده سازان کشور هستند و رسیدگی به مسائل و مشکلات آنها از وقوع حوادث ناگوار بعدی مانند ترک تحصیل، فرار از خانه، پیوستن به گروه های بزهکار و غیر اینها که ناشی از خلأ عاطفی می باشند، جلوگیری می کند.

با وجود میلیون ها جوان و نوجوان در کشور ما که نیروی محرکه و پویای جامعه را تشکیل می دهند، باید با آموزش روش های ارتباط مناسب آنها با والدین، آنها را به افرادی مثبت در جامعه تبدیل نمود تا زمینه های رشد و توسعه کشور را فراهم سازند.

احسان و تکریم والدین از موضوعات اساسی در ارتباط با خانواده است که دارای نموده‌های مختلفی است^۱:

الف) نموده‌های گفتاری:

- ۱ رعایت ادب در گفتار:** در برابر آنها کمترین سخنی که دلیل بر ناراحتی از آنها و یا بی‌میلی و تنفر باشد نباید بر زبان جاری شود (حتی یک آف).
- ۲ قدردانی از والدین:** با توجه به اینکه پدر و مادر یکی از مجاری فیض و رحمت خدا و از مهم‌ترین نعمت‌های او و نماد نیکی و احسان به فرزندان هستند و از جان و مال خود برای پرورش فرزندان صرف می‌کنند، سزاوارترین انسان‌ها برای احترام و قدردانی هستند و بهترین احترام و قدرشناسی، محبت و اطاعت از آنها است. بنابراین سپاسگزاری از ایشان در طول سپاسگزاری از خداوند قرار می‌گیرد و اجر و پاداشی همانند اجر و پاداش اطاعت الهی دارد.
- ۳ دعا در حق والدین:** یکی از نموده‌های احسان و تکریم والدین، دعا و طلب خیر و رحمت از خداوند متعال برای ایشان است، بنابراین در هنگام دعا و نیایش نباید والدین را فراموش کرد.

ب) نموده‌های رفتاری:

- ۱ فرمانبرداری از والدین:** اطاعت از والدین برای جلب رضای خدا و در راستای اجرای امر خدا و وظیفه هر فرزندی است و نافرمانی از ایشان موجب خشم الهی است. پدر و مادر، دلسوزترین و خیرخواه‌ترین افراد در زندگی هر فرد هستند و او را به سمت خیر و صلاح و پیشرفت و سربلندی راهنمایی می‌کنند. پس فرزندان با در نظر گرفتن رضای خدا، باید فرمانبردار والدین خود باشند تا اسباب خشنودی آنان و خدای متعال را فراهم کنند.
- ۲ خدمت به والدین و رفع نیاز آنها:** خدمت به والدین باید با رغبت و همراه با کوچک‌شمردن این خدمات انجام گیرد. چون وجود کمترین اکراه و ناراضیتی در چهره و یا عمل فرزند سبب آزرده شدن ایشان می‌شود.
- ۳ انفاق به والدین:** حق پدر و مادر از حقوق دیگران بالاتر است. انفاق به پدر و مادر هم انفاق است هم صلهٔ رحم و هم نیکی به ایشان. انفاق به والدین هم شامل امور مادی و هم امور معنوی می‌شود. متأسفانه در اکثر موارد فرزندان با تشکیل خانواده، پدر و مادر را از خود دور می‌کنند و آنها را از یاد می‌برند. خداوند به شدت فرزندان را از این کار نهی می‌کند و به آنان یادآوری می‌کند که والدین خود را

۱- سورة اسراء، آیه ۲۳

فراموش نکنند و آنها را از خود دور نسازند.

۴ فروتنی نسبت به والدین: تواضع در برابر والدین باید به گونه‌ای باشد که آنها این فروتنی و خضوع را در فرزند به روشنی ببینند. خداوند در قرآن کریم، سورهٔ اسراء، آیهٔ ۲۴ می‌فرماید: «همیشه پر و بال تواضع و تکریم را با کمال مهربانی نزدشان بگستران». فرزندان در دوران پیری والدین باید در برخورد با ایشان، صبر و بردباری پیشه کنند و بیش از پیش بر مهربانی و عطوفت خود به ایشان بیفزایند. چون که آنها به دلیل شرایط این دوره مانند از دست رفتن توان جسمی و فکری، ممکن است رفتار و یا گفتاری از خود بروز دهند که تحمل آن برای فرزندان سخت باشد و یا ممکن است، نیاز به نگهداری داشته باشند. در چنین شرایطی فرزندان باید هر چه بیشتر در رعایت احوال آنها بکوشند.

امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: چشم‌هایت را جز از روی دلسوزی و مهربانی بر پدر و مادر ندوز و صدايت را بلندتر از صدای آنها مکن، دست‌هایت را بالای دست‌های آنها مبر و جلوتر از آنان راه مرو.^۱

۵ خوش رفتاری: اگر پدر و مادر در حق فرزند کوتاهی کنند و یا احیاناً ظلمی انجام دهند، سبب نمی‌شود که فرزند نیز دربارهٔ آنان به وظیفه‌اش عمل نکند. والدین، مؤمن باشند یا کافر، نیکوکار باشند یا معصیت‌کار در هر حال باید مورد احترام و خوش رفتاری فرزندان قرار گیرند. بنابراین نیکی و احسان به پدر و مادر و فراهم کردن خشنودی آنان در همه حال لازم است و سعادت دنیا و آخرت را برای فرزندان به همراه می‌آورد.

۶ احترام به والدین: رعایت احترام به والدین هیچ مرزی ندارد و همهٔ ابعاد رفتاری و اخلاقی فرد را در نهایت تواضع در برمی‌گیرد. انسان در هر مقام و رتبه‌ای باید تکریم و احترام پدر و مادر را از امور واجب بداند و آنان را از خود برتر بداند. بر جای برتر نشاندن، از روش‌های تکریم و احسان به پدر و مادر و احترام نهادن به آنها است.

۷ نگاه با محبت به والدین: فرزندان نه فقط باید سخنان و رفتار خود را نسبت به والدین نرم و آرام کنند بلکه باید با نگاه محبت‌آمیز به ایشان نظر نمایند تا جایی که نگاه با محبت به والدین «عبادت الهی» شمرده می‌شود.

۸ نگهداری از والدین در کهنسالی: پیری، دورانی است که پدر و مادر، ضعیف و از کار افتاده شده و بیش از گذشته به فرزند خویش نیاز دارند. در چنین مواقعی فرزند نباید به پدر و مادر پیر خود بداخلاقی، کم‌حوصلگی و یا اظهار خستگی کند و پدر و مادر پیر او نباید احساس کنند که فرزندشان از خدمت کردن به آنان خسته شده است.

۹ حفظ شخصیت و رعایت حقوق والدین: یکی از مصادیق مهم در تکریم و

۱- بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۷۹.

احسان والدین، حفظ شخصیت و رعایت حقوق آنها است. تا جایی که در قرآن کریم بیان شده است که فرزندان حتی قبل از سن بلوغ برای ورود به اتاق والدین در ساعاتی از شبانه روز باید از آنها کسب اجازه کنند.^۱

روش‌هایی برای ارتباط کلامی موفق در خانواده:

خانواده‌هایی که ارتباط کلامی خوب و مناسبی در آنها حاکم است، خانواده‌های موفقی هستند. خانواده‌هایی که ارتباط کلامی مؤثری دارند، قوانین زیر را برای ارتباط موفق خود عنوان می‌کنند:

۱ بیشتر ارتباطات کلامی در خانواده‌های موفق، خود انگیخته و خودجوش است.
۲ اعضای خانواده‌های موفق درک می‌کنند که ارتباط کلامی صحیح، دو وجه دارد:

(الف) خوب حرف زدن و حرف خوب زدن؛

(ب) خوب شنیدن و گوش دادن فعال.

خانواده‌های موفق علاوه بر اینکه در ارتباط با یکدیگر از سخنان خوب و مفید استفاده می‌کنند و روش گفتاری خوب و توأم با ادب و احترام دارند، به صحبت‌های یکدیگر نیز به خوبی و همراه با توجه گوش می‌دهند.

گوش دادن به صحبت‌های یکدیگر، رابطه بین افراد را مستحکم‌تر می‌کند، چون توجه و احترام را می‌رساند. خانواده‌های موفق، شنونده‌های خوب و فعالی هستند و به این ترتیب درک آنها از یکدیگر عمیق‌تر می‌شود.

۳ در خانواده‌های موفق، بزرگ‌ترها مخصوصاً والدین سعی می‌کنند، الگوی موفقی برای یکایک اعضای خانواده باشند و با آنها رابطه‌ای صمیمانه برقرار کنند.

۴ افراد خانواده موفق از وجود هم لذت می‌برند. شاید مهم‌ترین رمز موفقیت در این خانواده‌ها، لذت بردن آنها از حضور با هم در محیط خانواده باشد.

۵ اعضای خانواده موفق برای دست‌یافتن به جادوی اشتراک مساعی، عملاً تفاوت‌های یکدیگر را ارج می‌نهند و قادر هستند که صادقانه بگویند: دید متفاوت ما از دنیای اطراف، نقطه قوتی در روابط بین ما است و ما مکمل یکدیگر هستیم.

چگونگی تدریس

هنرآموز در هر قسمت از این درس سعی کند که مسائل بیان شده را بدون القای حس تحکم و اجبار به هنرجویان یادآور شود. نوجوانان هنرجو، از وظایف خود در قبال والدین و خانواده در زمینه ارتباط و احترام آگاه هستند، اما تغییرات جسمی و روانی و حس استقلال طلبی، آنها را تا حدودی سرکش می‌سازد. این درس در

پی‌آن است که حس احترام به اعضای خانواده و ارتباط مناسب بین آنها را در صورتی که در فطرت نوجوان به خواب رفته‌است، بیدار سازد. پس هنرآموز باید در مقام یک مبشّر و منذر و بدون اجبار و ترساندن و با روشی پیامبرگونه، تنها به بیان وظایف و نحوهٔ درست ارتباط با خانواده و والدین بپردازد تا وجدان پاک نوجوان، خود این مسئله را پذیرفته و عملی سازد.

چگونگی انجام فعالیت‌ها

اغلب فعالیت‌ها در این درس موقعیت‌های مختلفی را تداعی می‌کنند که یک نوجوان ممکن است آنها را تجربه کرده باشد یا در آینده با آنها روبه‌رو شود. در هر صورت، هدف از این فعالیت‌ها، تفهیم هر قسمت از درس با تصور آن از سوی نوجوان در مورد خویش است. حتی اگر فعالیت‌ها، فردی باشند، هنرآموز باید تمامی هنرجویان را ترغیب به پاسخ‌گویی کند و هیچ هنرجویی، به‌عنوان عضو غیرفعال در کلاس حاضر نباشد. در مورد فعالیت‌های گروهی از سرگروه‌ها خواسته شود تا نقش مشوق را در مورد اعضای گروه بازی نموده و همه را با احترام، به شرکت در بحث گروهی ترغیب کنند و در پایان مهلت تعیین شده، نتایج را بین تمامی اعضای کلاس به اشتراک و بحث بگذارید. این روش از چند جهت برای هنرجویان مفید است: ۱- نیرو و حمایت مثبتی برای یادگرفتن مهارت‌ها و مطالب درسی میان همسالان ایجاد می‌کند. ۲- مهارت‌های لازم برای کار در گروه‌های کوچک و همچنین مهارت‌های میان فردی را پرورش می‌دهد. ۳- مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی فردی را تشویق می‌کند. ۴- بستر لازم را برای یادگیری و تمرین مهارت‌های اجتماعی فراهم می‌کند. توانایی انجام فعالیت‌های مشارکتی و گروهی، مهارتی بسیار مهم است که معمولاً در فرایند آموزش رسمی نادیده گرفته می‌شود.

پاسخ به فعالیت‌ها:

فعالیت
غیر کلاسی ۱

هدف: متوجه ساختن هنرجویان به مسئولیت‌های سنگین و زحمات فراوانی است که والدین برای آنها متحمل می‌شوند. چون اطرافیان اغلب افراد، مسئولیت‌هایی را به‌طور دائم و مستمر و بدون چشمداشت انجام می‌دهند، فراموش می‌کنند که چه لطف بزرگی ورای نقش خودشان نسبت به آنها دارند، والدین نیز چنین وضعیتی دارند. فرزندان معمولاً زحمات پدر و مادر را به‌عنوان وظیفه و مسئولیت آنها می‌شناسند. این فعالیت، هشداری است به نوجوانانی که متوجه زحمات دل‌سوزانهٔ والدین خود نیستند و آنها را از این غفلت خارج ساخته و نسبت به پدر و مادر، قدردان می‌سازد.

پاسخ: پاسخ‌ها، متفاوت و البته همه قابل قبول هستند.

فعالیت
کلاسی ۱

هدف: اکثر نوجوانان از این مسئله شکایت دارند که والدین آنها به قول‌هایی که به آنها می‌دهند، عمل نمی‌کنند ولی دائماً از آنها متوقع هستند. این فعالیت، زمینه‌ای را فراهم می‌کند تا هنرجو به‌عنوان شخص ثالث، چنین ماجرابی را از خارج میدان بنگرد و در نتیجه خودش نیز به تفکر وادار شود تا نگاهی دوباره به تجربه مشابهی که در این زمینه داشته است ببیند و متوجه شود که والدین با همه وجودشان مشتاق هستند به قول‌هایشان عمل کنند، اما بعضی مواقع پیش می‌آید که از این امر، ناتوان می‌گردند. با پاسخگویی به این فعالیت، شاید بسیاری از هنرجویان از رفتار ناشایستی که در چنین موقعیت‌هایی با والدین خود داشته‌اند، پشیمان گردند.

پاسخ: حسین باید شرایط و وضعیت پدرش را درک کند. پدر او همان‌طور که در فعالیت به آن اشاره شده است، بسیار زحمتکش است. مشکل این است که وضعیت درآمدی پدر، مناسب نیست و پدر، خود از این موضوع شرم‌منده است. حسین در این شرایط باید از مطرح نمودن این موضوع با پدرش خودداری کند تا به غرور و شخصیت پدرش لطمه‌ای وارد نشود. از طرفی قولی که پدر به او داده بود سبب شده است تا او بهترین هنرجوی کلاس شود و این مسئله ارزش زیادی دارد.

فعالیت
کلاسی ۲

هدف: هنرجویان با انجام این فعالیت آموزش می‌بینند تا خود تلاش کنند و راه درآمد مناسبی به دست آورند و از این طریق به استقلال مالی برسند و بتوانند حتی کمکی برای خانواده باشند. نوجوانی که توانایی کسب درآمد مشروع حتی به مقدار کم را دارد، نشان می‌دهد که قابل اطمینان بوده و می‌تواند در خانواده به‌عنوان عضوی مؤثر در تصمیم‌گیری‌ها شرکت کند و به رسمیت شناخته شود.

پاسخ: همان‌گونه که در هدف فعالیت بیان شد نوجوانی که توان کسب درآمد مشروع را در این سن داشته‌باشد، فردی مسئولیت‌پذیر شناخته می‌شود و در نتیجه از سوی والدین و سایر بزرگ‌ترها به‌عنوان فردی قابل اعتماد شناخته شده و حتی طرف مشورت آنها نیز قرار می‌گیرد. در مورد فهمیده نیز این مسئله صادق است و او با اعمال و رفتار به‌جا و موجهی که دارد به همه نشان می‌دهد که شایستگی اعتماد را دارد و در نتیجه رابطه خوبی با والدین خود خواهد داشت.

فعالیت
غیر کلاسی ۲

هدف: درک بسیاری از مسائل با دیدن تصاویر و فیلم‌های مرتبط با آنها برای افراد آسان‌تر است.

فیلم بچه‌های آسمان، گذشت و عطوفت نسبت به اعضای خانواده را در لحظه لحظه ساعات خود به بیننده منتقل می‌کند. هنرجویان را به دیدن فیلم و سپس تحلیل آنچه آموخته‌اند، ترغیب کنید.

فعالیت
کلاسی ۳

هدف: با انجام این فعالیت، هنرجویان برای کمک به اعضای خانواده خود مخصوصاً در شرایط سخت ترغیب می‌شوند.

پاسخ: جمشید اگر واقعاً به فکر اعضای خانواده خود باشد، حاضر می‌شود دوچرخه‌اش را فروخته و با پول آن به برادرش پرویز کمک کند.

فعالیت
کلاسی ۴

هدف: هنرجویان به صورت گروهی و مشارکتی در گروه‌ها، با انتخاب هر یک از انواع خانواده، به بحث در مورد خانواده انتخابی خود بپردازند. این فعالیت، ذهن هنرجویان را به تأمل وادار می‌سازد تا طبق ویژگی‌های بیان شده از هر خانواده بتوانند شخصیت و ویژگی‌های فرزندی را که در آن خانواده تربیت و رشد می‌یابد درک نموده و بر اساس آن ویژگی‌ها بتوانند گرایش نوجوان تربیت شده در آن خانواده‌ها را به ناهنجاری‌های اجتماعی و بزهکاری حدس بزنند.

پاسخ: فرزندان تربیت شده در خانواده‌های قاطع، فرزندان سالمی خواهند بود. احتمال دارد فرزندان خانواده‌های مستبد در پیداکردن مسیر زندگی خود دچار اشتباه شوند. مثلاً از خانه فرار کنند. احتمال بزهکاری، رفتارهای ناپه‌نچار اجتماعی و اعتیاد به مصرف مواد مخدر در فرزندان خانواده‌های سهل‌گیر بیشتر است.

فعالیت
کلاسی ۵

هدف: وادار ساختن هنرجویان به تفکر و تأمل تا خودشان رفتار خود را به قضاوت بنشینند و بدون اینکه لازم باشد کسی برداشت اشتباه آنها را از استقلال در اعمالشان به آنها بنمایاند، تعیین کنند که کدام رفتار و تصمیم و عمل آنها به معنای استقلال است و کدام یک نیست.

پاسخ: جواب‌ها متفاوت و همه قابل قبول هستند. در جدول زیر نمونه‌هایی بیان شده است.

چه مواردی شامل استقلال است	چه مواردی شامل استقلال نیست
من با درآمد تابستانم بخشی از وسایل تحصیلی‌ام را خریداری کردم.	بدون مشورت خانواده، با دوستانم به مسافرت رفتم.
از طریق مشورت با پدرم به عنوان کارآموز در یک کارگاه نجاری مشغول به کار شدم.	بدون مشورت با والدینم، به عنوان پیک برای فردی کار می‌کنم.
رشته تحصیلی خودم را انتخاب کردم.	به همراه دوستم برای میهمانی به منزل فردی ناشناس رفتم.
با مشورت والدینم، پس‌انداز خود را در یک شرکت سرمایه‌گذاری کردم.	بدون اطلاع والدینم، پس‌انداز خود را به شخصی ناشناس دادم تا به کمک آن، وام مناسبی برای شروع یک شغل خوب دریافت کنم.

درس ۱۶ ارتباط با جهان خلقت

علت و اهمیت آموزش این درس

در بینش دینی، انسان نه تنها از طریق عناصر مادی، بلکه از طریق کلام و نهایتاً از طریق خداوند با عالم طبیعت پیوند دارد. قرآن کریم طبیعت و عناصر آن را به عنوان آیات الهی معرفی می‌کند و از آنها به عنوان ابزار و وسیله شناخت اصول اساسی دین اسلام استفاده می‌کند. قرآن کریم به عنوان منبع الهام همه تعالیم اسلامی، توجهی خاص به طبیعت و عناصر طبیعی دارد. در قرآن کریم افزون بر ۷۵۰ آیه به پدیده‌های طبیعی اشاره شده است و بیش از ده درصد آیات این کتاب به موضوع طبیعت اختصاص یافته است. تعالیم اسلامی، نگرش ویژه و منحصر به فردی به طبیعت و رابطه انسان با طبیعت داشته است. این تعالیم سراسر زمین را مسجد و محل عبادت می‌داند.

امام علی علیه السلام پیرامون نحوه برخورد با دنیا و نعمت‌های آن به عنوان ابزاری برای رسیدن به هدف و مقصد، سفارش‌های فراوانی دارد که مبنی بر استفاده مطلوب از آنهاست. همان‌گونه که اشاره شد به نحوه تعامل با دنیا و نعمت‌های آن، اخلاق زیست‌محیطی می‌گویند؛ اخلاق محیط‌زیست اسلامی مبتنی بر عدالت در رفتار و تعامل با محیط پیرامونی است و گستره رفتار عادلانه، نه تنها به انسان محدود نشده است، بلکه به تمام ارکان جهان هستی جاندار و بی‌جان تسری پیدا کرده است. در نظام هستی، همه موجودات در تسخیر خداوند قرار دارند و از آن خداوند هستند و به‌سوی او در حرکت و جنب‌وجوش‌اند. بر این اساس، اخلاق زیست‌محیطی بر تبیین رفتار، نوع نگاه و نیز تحدید و تعیین وظایف انسان در برابر عناصر تشکیل‌دهنده محیط (طبیعت و پدیده‌های پیرامونی مانند گیاهان، پرندگان و حیوانات و...) مبتنی است. حضرت علی علیه السلام در قبال مسئولیت انسان‌ها در برابر حیوان، نبات و جماد فرموده‌اند: در رفتار با بندگان خدا و آبادی‌های او تقوای الهی پیشه کنید؛ زیرا شما حتی در مورد اماکن زمین و چهارپایان مسئول خواهید بود!

دانش هنر آموز

۱- نحوه ارتباط اخلاقی با درختان و گیاهان و...

حضرت علی علیه السلام در خطبه ۹۱ نهج البلاغه، فلسفه هبوط آدم را آبادانی زمین معرفی

کرده و می‌فرماید: «هنگامی که خداوند زمین را آماده سکونت نمود و فرمان خویش را جاری ساخت، آدم علیه السلام را از میان مخلوقاتش برگزید... پس از توبه، او را از بهشت به زمین فرستاد تا با نسل خود زمین را آباد سازند و بدین وسیله حجت را بر بندگان تمام کرد». در نامه ۲۴ نهج البلاغه نیز به درختکاری و حفاظت از درختان نخل توصیه نموده و می‌فرماید: «... با کسانی که این اموال در دست آنهاست شرط می‌کنم اصل مال را حفظ کرده، تنها از میوه و درآمدش بخورند و انفاق کنند و هرگز نهال‌های درخت خرما را نفروشند تا همه این سرزمین یکپارچه به گونه‌ای زیر درختان خرما قرار گیرد که راه یافتن در آن دشوار شود». در این سخنان امام علیه السلام بر دو نکته تأکید شده است:

۱- نگاه اقتصادی به زمین و درختان و تأکید بر انتفاع از میوه و ثمره و حفظ اصل آنها.

۲- تأکید بر یکپارچه سازی مزارع کشاورزی که در دنیای معاصر در بخش کشاورزی به آن توصیه می‌شود. (نگاه زیباشناسانه به درختان، علاوه بر استفاده از میوه و فایده‌های مادی آنها).

به عبارت دیگر، حضرت معتقد است که افزون بر میوه‌دهی و نقش اقتصادی، از درختان می‌توان برای لذت‌بخشی چشم و ایجاد آسایش روحی و روانی نیز بهره‌مند شد. آن‌چنان که در جای دیگر در خطبه ۹۱ می‌فرماید: زمین به وسیله باغ‌های زیبا همگان را به سرور و شادی دعوت کرده و لباس نازک گلبرگ‌ها که بر خود پوشید، هر بیننده‌ای را به شگفتی واداشت و با زینت و زیوری که از گلوبند گل‌های گوناگون، فخرکنان خود را آراست، هر بیننده‌ای را به وجد آورد و فراورده‌های گیاهی را توشه و غذای انسان و روزی حیوانات قرار داد و...

■ **فواید گیاهان و گونه‌های گیاهی، دارویی و... برای انسان:** مهم‌ترین بخش از طبیعت و محیط‌زیست، گیاهان هستند که به صورت‌های مختلف به انسان‌ها خدمت می‌کنند. اکسیژن و هوای پاک، زیبایی‌های چشم‌نواز، استفاده‌های غذایی، دارویی، علمی، تهیه لباس و پوشاک، ساخت و ساز سرپناه و وسایل مورد استفاده در کار و زندگی روزانه و غیر اینها بخشی از فواید گیاهان است.

■ **وظایف انسان در مقابل گیاهان و گونه‌های گیاهی:** انسان در مقابل استفاده‌ای که از گونه‌های مختلف گیاهی دارد باید از آنها عبرت گرفته و محافظ آنها باشد. انسان در مقابل گیاهان و گونه‌های گیاهی، دارویی و... مسئول است و باید به شکل بهینه از آنها استفاده کند، بدین معنا که سبب تخریب یا آلودگی آنها نشود و در استفاده از آنها اسراف نرزد و حقوق دیگران و نسل‌های آینده را ضایع نسازد.

۲- نحوه ارتباط اخلاقی با حیوانات

اخیراً گروه‌های طرفدار حقوق حیوانات به وجود آمده‌اند و معتقدند حیوانات دارای حقوق قانونی و اخلاقی معینی هستند و هیچ‌کس حق ندارد به حیوانات صدمه وارد سازد، آنها را مورد آزار و اذیت قرار دهد و حقوق آنها را نادیده انگارد. در حالی که اسلام قرن‌ها پیش با لطافت و دقت تمام به این مسئله مهم توجه کرده است. حضرت علی علیه السلام در نامه‌ای به یکی از کارگزاران مسئول گرفتن زکات، ضمن تأکید بر رعایت حقوق انسان‌ها، به چگونگی رعایت حقوق حیوانات می‌پردازد و در نامه ۲۵ نهج البلاغه می‌فرماید: چنانچه مؤدیان زکات تمایل داشتند زکات شتر و گوسفندان را بپردازند این‌گونه عمل کنید: «میان ماده شتر و بچه شیرخوارش جدایی نیفکن و ماده را چندان ندوشان که شیرش اندک ماند و به بچه‌اش زیان رسد» و نیز می‌فرمایند: به هنگام ورود به میان حیوانات مانند کسی که بر رمه و حیوانات، چیرگی و تسلط و قصد آزار و اذیت آنها را دارد، وارد نشو. حضرت در خصوص عدالت در رفتار با حیوانات می‌فرماید: چنانچه از حیوان به عنوان مرکب استفاده شد، نباید آن را خسته کرد. امام علیه السلام در ادامه بر رعایت عدالت میان حیوانات نیز تأکید کرده و می‌فرمایند: «میان آن شتر مرکوب و سایر شتران عدالت را برقرار ساز و شتر خسته را آسوده گردان و آن را که کمتر آسیب دیده یا از رفتن ناتوان گردیده آرام بران». همچنین بر تغذیه حیوانات و سیراب کردن و استراحت دادن به آنها نیز سفارش اکید می‌کند. امام علیه السلام بر رعایت حقوق حیواناتی که در دست غیرمالکان آنها هستند و سود مستقیمی برای نگهداری‌کنندگان ندارند، حساسیت بیشتری نشان می‌دهد. نکته قابل توجه اینکه حضرت، حفظ و رعایت حقوق حیوانات را به نظام دینی و الهی نسبت می‌دهد و برای این کار اجر و مزد اخروی و معنوی قائل می‌شوند: «فَإِنَّ ذَلِكَ أَعْظَمُ لِإِجْرِكَ، وَأَقْرَبُ لِرُشْدِكَ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ». در همان نامه، امیرالمؤمنین علی علیه السلام به حیوانات بیمار و شکسته پا و پیر و فرسوده نیز توجه داشته و تأکید می‌کند از گرفتن آنها به جای زکات پرهیز کنید زیرا این کار مستلزم حرکت دادن و طی راه‌های طولانی است و بی‌تردید چنین حیواناتی در راه اذیت خواهند شد. امام علی علیه السلام به کارگزارش تأکید می‌کند که حیوانات را به فردی خیرخواه و مهربان و درستکار و امین بسپارد تا آنها را آزار ندهد: «و بر آنها مگمار جز خیرخواهی مهربان و درستکاری نگاهبان که نه بر آنان درشتی کند و زیان‌شان رساند و نه مانده‌شان سازد و نه خسته‌شان گرداند». حقوق حیوانات و عدالت نسبت به آنها در سیره علوی تا آنجا مورد تأکید و سفارش است و اهمیت دارد که حضرت در مقابل تمام هستی و اقالیم هفت‌گانه، حاضر به گرفتن پوست جوی از دهان مورچه‌ای به ظلم و ناروا نیست. در حدیثی از حضرت امیر درباره ذبح گوسفند چنین آمده است: «گوسفند را نزد گوسفند و شتر را نزد شتر ذبح مکن در حالی که آن دیگری به او می‌نگرد»؛ یعنی احساسات حیوانات را نیز باید در نظر گرفت. همچنین در خطبه ۱۶۵، حضرت

به وصف پرندگان، به ویژه طاووس می‌پردازد و در حقیقت با این خطبه می‌خواهد بشر را به شگفتی‌های جهان خلقت و قدرت لایزال خالق متوجه و متنبه کند و به تفکر در ملکوت مالک هستی وادارد.

امام علی (علیه السلام) به صورت جزئی‌تر و دقیق‌تر طاووس و خلقت آن را یکی از زیست‌کنندگان محیط پیرامونی انسان مطرح می‌کند. بدیهی است اهتمام آن حضرت به طاووس و دیگر پرندگان، تنبیه، هشدار و تأکیدی است بر حمایت همه‌جانبه بشر از این موجودات زیست‌محیطی و پرهیز از آزار و اذیت و تخریب و هلاک آنها. ایشان بشر را به تدبّر و تفکر در خلقت ریزترین موجودات دعوت می‌کند و آنها را وادار می‌سازد تا از ریزترین موجودات به عظمت و قدرت خالق نظام هستی پی ببرند.

انسان همان‌طور که در برابر خداوند مسئول است، در برابر مخلوقات او نیز مسئولیت دارد. حضرت امیر (علیه السلام) موجودات و حیوانات و پرندگان و به‌طور کلی محیط زیست را عناصری به هم پیوسته و مکمل یکدیگر می‌داند که به رغم اختلاف‌ها و تفاوت‌ها، ارزش ذاتی یکسانی در نظام هستی دارند. همه موجودات سنگین و سبک، نیرومند و ضعیف، در اصول حیات و هستی یکسانند و خلقت آسمان و هوا و باد و آب یکی است.

■ **فواید حیوانات برای انسان:** حیوانات به شکل‌های مختلف در خدمت انسان‌ها هستند از جمله: تأمین خوراک، پوشاک، نگهبانی، حمل‌ونقل، تفریح و سواری، پژوهش‌های دارویی و درمانی و غیر اینها.

■ **وظایف انسان در مقابل حیوانات:** حیوانات دارای حقوق قانونی و اخلاقی معینی هستند آنها نباید مورد صدمه و اذیت و آزار قرار بگیرند. استفاده از حیوانات در پژوهش‌های دارویی و درمانی نیز کمک بسیاری در حل مشکلات مرتبط با سلامت انسان کرده است. رسالت انسانی بشر اقتضا می‌کند در تمامی مراحل این پژوهش‌ها سعی کند که تا حد ممکن حقوق حیواناتی که یاری‌دهنده انسان در دستیابی به روش‌های تشخیصی و درمانی هستند، حفظ گردد. حیوانات مدتی است که تحت حمایت بیانیه جهانی حقوق حیوانات قرار دارند و مواد قانونی این اعلامیه، حامی حقوق آنهاست.

بیانیه جهانی حقوق حیوانات

بیانیه جهانی حقوق حیوانات رسماً در تاریخ ۱۵ اکتبر سال ۱۹۷۸ در شورای مرکزی یونسکو در شهر پاریس اعلان گردید. مفاد این بیانیه توسط اتحادیه بین‌المللی حقوق حیوانات در سال ۱۹۸۹ مورد تجدید نظر قرار گرفت و در سال ۱۹۹۰ به رئیس مجمع عمومی یونسکو تسلیم گردید و در همان سال منتشر شد. این بیانیه، شامل ۱۰ ماده است که در زیر به تعدادی از آنها اشاره شده است.

ماده ۳: ۱- حیوانات نباید در معرض برخوردهای بد و اعمال بی‌رحمانه قرار گیرند.

۲- اگر نیاز به کشتن حیوانی باشد این عمل باید آنی، بدون درد و بدون درک حیوان صورت گیرد. ۳- با جسد یک حیوان با شایستگی باید برخورد شود. ماده ۴: ۱- حیوانات وحشی حق زندگی و تولید مثل آزادانه در محیط طبیعی زیستگاهشان را دارند. ۲- محرومیت طولانی مدت از آزادی برای حیوانات وحشی، شکار کردن و ماهی گرفتن تجربی به عنوان سرگرمی و نیز هرگونه استفاده از حیوانات وحشی به دلایلی که حیاتی نباشد مغایر با این حق بنیادی است.

۳- نحوه ارتباط اخلاقی با جمادات

امام علی (علیه السلام) همه پدیده‌های پیرامون و محیط زیست را نشانه‌های روشن پروردگار می‌داند و در خطبه ۱۸۶ می‌فرماید: «پس اندیشه کن در آفتاب و ماه، درخت و گیاه، آب و سنگ، اختلاف شب و روز، جوشش دریاها، فراوانی کوه‌ها، بلندی قله‌ها، گوناگونی لغت‌ها و تفاوت زبان‌ها که نشانه‌های روشن پروردگارند. پس وای بر آن کس که تقدیرکننده را نپذیرد و تدبیرکننده را انکار کند».

آبادانی زمین یکی از موازیدی است که در نهج البلاغه بدان توجه شده است. امام علی (علیه السلام) میان گرفتن خراج و آبادانی ارتباط تنگاتنگی را لحاظ می‌کند؛ ایشان معتقد است گرفتن خراج باید به گونه‌ای باشد که به زمین و کشت و محصول آسیب نرساند. حضرت در نامه ۵۳ نهج البلاغه تنگدستی ساکنان زمین را باعث ویرانی آن می‌داند و در این میان، نقش والیان و کارگزاران را مهم و برجسته معرفی می‌کند و می‌فرماید: «... و زمین جز با تنگدستی ساکنان آن ویران نشود. مردم شهرها هنگامی تنگدست گردند که والیان روی به گردآوری مال آرند...». حضرت حتی در دعای طلب باران در خطبه ۱۶۷ نهج البلاغه به آبادانی و سرسبزی و گیاهان و حیوانات توجه می‌کند و می‌فرماید:

«خداوندا کوه‌های ما از بی‌آبی شکاف خورده و زمین ما غبارآلود و دام‌های ما در آغل‌های خود سرگردانند و چون زن بچه مرده فریاد می‌کنند... خدایا بارانی ده که بسیار ببارد تا زمین‌های بلند ما پر گیاه شود و در زمین‌های پست روان گردد و نعمت‌های فراوان در اطراف ما گسترش یابد تا با آن میوه‌های ما بسیار، گله‌های ما زنده و فراوان و سرزمین‌های دورتر از ما بهره‌مند گردند... خدایا بارانی ده دانه درشت که پیایی برای سیراب شدن گیاهان ما ببارد».

■ **فواید جمادات برای انسان:** جمادات از جمله میز، کاغذ، صندلی، سنگ، چوب، کوه، آب، سوخت، منابع طبیعی و... همگی در خدمت انسان قرار دارند و کمک‌دهنده انسان برای رسیدن به موفقیت و پیشرفت در عرصه زندگی و در نتیجه ابزار و وسایلی برای رسیدن انسان به هدف غایی خود هستند.

■ **وظایف انسان در مقابل جمادات:** استفاده صحیح و درست از آنها، صرفه‌جویی در استفاده از آنها، به جا آوردن شکر الهی، امکان استفاده از آنها برای افراد دیگر و نسل‌های دیگر، به کار بردن آنها در جهت سوددهی به خود، دیگران و جامعه، عدم

به کارگیری آنها در جهت فساد، جرم و جنایات و خودداری از تخریب سرزمین به همراه انسان‌های ساکن آن و حفظ منابع طبیعی و خدادادی آن و... بخشی از وظایف ما در مقابل جمادات است. یکی از مسائلی که هم می‌توان آن را در بحث جمادات و هم طبیعت و محیط‌زیست، مورد نظر قرار داد، مسئلهٔ بازیافت و مصرف بهینهٔ انرژی‌ها است. بدین شکل هم انرژی برای آیندگان حفظ می‌شود و هم از آسیب و آلودگی محیط‌زیست کاسته می‌شود.

۴- ارتباط با متافیزیک

متافیزیک، از دو بخش «متا» به معنی «ورا»، «فرا»، «ماوراء» و «بعد» و کلمهٔ «فیزیک» به معنای «طبیعت» تشکیل شده است. منظور از طبیعت، دنیایی است، که در حال حاضر در آن زندگی می‌کنیم و آن را احساس و ادراک می‌نماییم. بنابراین متافیزیک، به معنای امور غیرطبیعی و غیرمادی است و شامل بخش‌هایی از جهان بی‌کران هستی و موجوداتی می‌شود که از حوزهٔ ادراک حواس پنجگانهٔ انسان‌ها خارج هستند. قرار گرفتن در مسیر متافیزیک، نقطهٔ شروعی است که منتهی به معرفت و شناخت خداوند می‌شود. مباحث متافیزیک، شامل چهار دسته‌اند که عبارت‌اند از:

- ۱ مبانی متافیزیک:** شناخت فیزیک و متافیزیک، زمان و مکان، ماده و انرژی و توضیح نقش آنها در فیزیک و متافیزیک است.
- ۲ عوالم متافیزیک:** بخش‌هایی از جهان هستی که از حوزهٔ ادراک حواس پنجگانهٔ انسان‌ها خارج هستند مثل: عالم ملکوت، عالم برزخ، عالم قیامت.
- ۳ دانش متافیزیک:** یافتن پاسخ سؤالاتی چون فلسفهٔ خلقت انسان و جهان، وضع انسان در قبل و بعد از این جهان و مسائلی از این قبیل است.
- ۴ موجودات متافیزیک:** فرشتگان، ارواح، ابعاد ماورایی انسان و شاید موجودات دیگری که انسان‌ها از وجود آنها بی‌خبر هستند.

چگونگی تدریس

مطالب این درس بسیار با اهمیت و با ارزش است زیرا اصلاح رابطهٔ انسان با سایر مخلوقات الهی، در واقع به معنای رعایت حق الله، حق الناس و حق النفس است و از سوی دیگر هر نوع ظلم و ستم نسبت به مخلوقات الهی و استفادهٔ نامطلوب از آنها در واقع خروج از مسیر ایمان، عدالت و اخلاق است و آثار منفی آن مستقیماً و در درجهٔ اول به خود فرد و در درجهٔ دوم به دیگران آسیب می‌رساند. زیرا خداوند همهٔ مخلوقات را در مسیر کمال و سعادت و رفاه و آسایش ما انسان‌ها آفریده است

و هر رابطه نامناسبی با آنها، ظلم و جنایت محسوب می‌شود. بنابراین اهمیت این درس را با گفتار ساده و مثال‌های متنوع به هنرجویان منتقل کنید.

چگونگی انجام فعالیت‌ها

از هنرجویان بخواهید به صورت گروهی و با مشارکت همه اعضا فعالیت‌ها را انجام دهند. برای انجام فعالیت‌ها و افزایش مهارت هنرجویان در اصلاح رابطه خود با سایر مخلوقات الهی، آنها را راهنمایی و مساعدت فرمایید.

پاسخ به فعالیت‌ها

هدف: درک اهمیت ارتباط با خلقت

پاسخ: محور پاسخ‌ها آزاد باشد و از هنرجویان بخواهید به صورت گروهی و با مشارکت یکدیگر شعارهای مناسب و پرمحتوا را با استفاده از قوه تفکر و خلاقیت خود بنویسند. سپس بهترین آنها را انتخاب و در هنرستان نصب کنند.

فعالیت
کلاسی ۱

هدف: درک فواید گیاهان و پی بردن به اهمیت آنها

پاسخ: از هنرجویان بخواهید با مشورت والدین، بزرگ‌ترهای فامیل یا با جست‌وجو در کتب و منابع معتبر فعالیت را پاسخ دهند.

فعالیت
غیر کلاسی ۱

هدف: درک اهمیت حفظ طبیعت و محیط زیست و فواید آن برای انسان‌ها

پاسخ: از هنرجویان بخواهید به صورت گروهی فعالیت را پاسخ دهند. آلوده کردن هوا از طریق خودروهای فرسوده، تردد خودروهای تک سرنشین در خیابان، عدم استفاده از سوخت پاک، تخریب درختان و تأمین نشدن اکسیژن کافی و لازم، وارد کردن فاضلاب‌های صنعتی، خانگی و بیمارستانی در آب‌ها، ریختن زباله‌ها مخصوصاً زباله‌های غیرقابل بازیافت در طبیعت، شکار بی‌رویه پرندگان و جانوران، صید غیرقانونی و خارج از فصل آبزیان، روشن کردن آتش در جنگل‌ها و... مواردی از آسیب‌های انسانی به محیط زیست است.

فعالیت
کلاسی ۲

هدف: درک اهمیت حفظ محیط زیست و ایجاد رابطه‌ای مفید و مؤثر بین انسان و طبیعت از دوران کودکی.

پاسخ:

۱ خانم ستاری می‌تواند با هماهنگی والدین و مسئول مهدکودک اردویی ترتیب دهد و کودکان را از نزدیک با زیبایی‌ها و فواید گل‌ها، درختان، گیاهان و حفظ محیط زیست آشنا کند.

فعالیت
کلاسی ۳

۲ او می‌تواند با تهیه فیلم، کودکان را با زیبایی‌ها و خواص سالم بودن محیط زیست آشنا کند.

۳ او می‌تواند از بچه‌ها بخواهد که درباره موضوعات مختلفی مانند گل، درخت، جنگل، هوای آلوده و... نقاشی بکشند و هر آنچه در ذهن خود دارند بر روی کاغذ پیاده کنند و از روی نقاشی بچه‌ها، آن را با طبیعت و محیط زیست آشنا کند.

فعالیت
غیر کلاسی ۲

هدف: درک اهمیت حفظ محیط زیست و تقویت احساس مسئولیت انسان‌ها در حفظ بهداشت محیط کار و زندگی.

پاسخ: این اقدام با هماهنگی مسئولان هنرستان و مشارکت آگاهانه و اختیاری هنرجویان انجام گیرد.

فعالیت
کلاسی ۴

هدف: درک اهمیت حفظ و نگهداری از حیوانات و رعایت حقوق آنها

پاسخ: از هنرجویان بخواهید به صورت گروهی پاسخ فعالیت را بدهند. تجارت پوست، شاخ و عاج حیوانات که به تجارت پرسودی تبدیل شده است منجر به انقراض این حیوانات در زیستگاه طبیعی می‌شود. رعایت حقوق حیوانات بر همه انسان‌ها واجب است و آنها هم حق زندگی بر روی کره زمین را دارند. بنابراین باید برای افراد خاطی مجازات‌های قاطع و پیشگیرانه‌ای در نظر گرفته شود. از طرفی سازمان محیط زیست کشورها باید نظارت، بازرسی و دقت بیشتری برای حمایت از حیوانات مخصوصاً گونه‌های کمیاب داشته باشند.

فعالیت
کلاسی ۵

هدف: افزایش مهارت هنرجویان در ارتباط با خلقت متناسب با هر رشته تحصیلی.

پاسخ: از هنرجویان بخواهید متناسب با رشته خود و به صورت گروهی و با راهنمایی شما فعالیت را پاسخ دهند.

فعالیت
کلاسی ۶

هدف: درک اهمیت ارتباط مفید و سازنده با جمادات و افزایش مهارت هنرجویان در اصلاح روابط خود با این بخش از مخلوقات الهی متناسب با هر رشته تحصیلی.

پاسخ: از هنرجویان بخواهید متناسب با رشته خود و به صورت گروهی فعالیت را پاسخ دهند.

فعالیت
کلاسی ۷

هدف: افزایش مهارت هنرجویان در حفظ و نگهداری اموال عمومی و استفاده درست و به اندازه از آنها

پاسخ: از هنرجویان بخواهید که به صورت گروهی فعالیت را پاسخ دهند. شکستن صندلی‌ها نتیجه بازی را عوض نمی‌کند. هواداران باید بدانند با این کار فقط منابع و سرمایه‌های ملی را هدر داده‌اند و با این کار به خود و دیگران ظلم کرده‌اند. از طرفی، با این بی‌نظمی و آرامش دیگران را سلب کرده‌اند. کارمندان باید متناسب با محتوای کار خود از کاغذ و سایر اقلام مصرفی استفاده کنند. و بدانند که این کار آنها (اسراف در مصرف کاغذ)، ظلم به خود و دیگران است.

فصل ۴

ارتباط مؤثر در کسب و کار

درس ۱۷ ارتباط در جامعه (۱)

علت و اهمیت آموزش این درس

ارتباط در گذشته و برای انسان‌های اولیه، علاوه بر کارکردهایی که در جهت حفظ حیات و یاری گرفتن از دیگران داشته است، زمینه‌ساز فعالیت‌های اجتماعی و سرآغازی برای زندگی اجتماعی نیز بوده است. در هر حال، هیچ نوع ارتباطی جز به دلیل احساس نیاز شدید انسان برای برقراری تعامل اجتماعی به وقوع نمی‌پیوندد. ارتباط، زمینه‌ساز زندگی اجتماعی ماست.

انسان به‌طور ذاتی در طول تاریخ حیات خود در تعامل و ارتباط با دیگران نیازهای خود را برطرف ساخته و هر چه در طول زمان به جلو رفته، دریافته است که این روابط متقابل می‌تواند سبب تأمین بهتر این نیازها گردد؛ در نتیجه، این کنش‌های متقابل، ابعاد گسترده‌تر و پیچیده‌تری پیدا کرده‌اند. اثرات این کنش‌های متقابل تا حدی است که حذف آنها از زندگی غیر ممکن است.

به دنبال شناسایی کنش‌ها، به مجموعه عواملی پی برده‌اند که این عوامل را «سرمایه اجتماعی» نامیده‌اند. انسان، موجودی اجتماعی است و یکی از رسالت‌های انسان در جهان خاکی، ایجاد، گسترش و تداوم بخشیدن به روابط بین فردی است. روابط بین فردی، مهم‌ترین مؤلفه زندگی ما از بدو تولد تا هنگام مرگ است. تداوم حیات و اجتماع، منوط به افزایش کیفیت روابط بین فردی است. به‌طور کلی میزان سرمایه اجتماعی در هر گروه یا جامعه‌ای نشان‌دهنده میزان اعتماد افراد به یکدیگر است. همچنین وجود میزان قابل قبولی از سرمایه اجتماعی موجب تسهیل کنش‌های اجتماعی می‌شود به طوری که در مواقع بحرانی می‌توان برای حل مشکلات از سرمایه اجتماعی به عنوان اصلی‌ترین منبع حل مشکلات و اصلاح فرایندهای موجود سود برد. از این‌رو شناسایی عوامل مؤثر در تقویت یا تضعیف سرمایه اجتماعی اهمیت بسزایی دارد.

واژه سرمایه اجتماعی در برگیرنده مفاهیمی چون اعتماد، همکاری و همیاری میان اعضای یک گروه یا یک جامعه است که برای دستیابی به هدفی هدایت می‌شوند. سرمایه اجتماعی شامل حجم و کیفیت روابط میان انسان‌هاست که همکاری میان افراد را تسهیل می‌کند. براساس نتایج متعددی که از سال ۱۹۸۸ میلادی در مورد توسعه کشورهای جهان انجام شده است، سرمایه اجتماعی تأثیر عمده‌ای در پیشرفت و توسعه جوامع داشته است.

بنابراین، سرمایه اجتماعی میزان ارتباطات میان افراد و هنجارهای حاکم بر این ارتباطات است که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای جامعه می‌شود. مفهوم سرمایه اجتماعی، مفهومی گسترده است و شامل کمیت و کیفیت روابط اجتماعی گوناگون است که میان افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و نهادهای جامعه برقرار است و موجب افزایش همکاری افراد در راستای تأمین منافع متقابل آنها می‌شود. به عبارتی دیگر منظور از «سرمایه اجتماعی» املاک، دارایی‌های شخصی یا پول نیست بلکه منظور از آن مواردی است همچون حسن نیت، دوستی، حس همدردی و مراودات اجتماعی بین گروهی افراد یا خانواده‌ها که یک واحد اجتماعی را تشکیل می‌دهند. بنابراین اگر شخصی با همسایه‌اش ارتباط مفید و سازنده‌ای برقرار کند و آنها نیز با دیگر همسایگان چنین ارتباطی برقرار کنند، انباشتی از سرمایه اجتماعی به وجود خواهد آمد که نیازهای شخصی و اجتماعی آنان را برآورده خواهد نمود و حتی می‌تواند باعث بهبود چشمگیر کیفیت زندگی در کل آن اجتماع گردد، در حالی که کل اجتماع از همکاری اجزای خود منتفع می‌شود و افراد نیز از مزایایی همچون مساعدت، همدردی و دوستی با همسایگان بهره‌مند خواهند شد. امروزه سرمایه اجتماعی نقشی بسیار مهم‌تر از سرمایه فیزیکی و انسانی در جوامع ایفا می‌کند و شبکه‌های روابط جمعی و گروهی، انسجام‌بخش میان انسان‌ها و سازمان‌هاست. از این رو در غیاب سرمایه اجتماعی، سایر سرمایه‌ها اثربخشی خود را از دست می‌دهند و بدون سرمایه اجتماعی پیمودن راه‌های توسعه و تکامل فرهنگی و اقتصادی ناهموار و دشوار می‌شود.

در دیدگاه‌های سنتی مدیریت توسعه، سرمایه‌های اقتصادی، فیزیکی و نیروی انسانی مهم‌ترین نقش را ایفا می‌کردند اما در عصر حاضر برای توسعه، بیشتر از آنچه به سرمایه اقتصادی، فیزیکی و انسانی نیازمند باشیم، به سرمایه اجتماعی نیازمندیم زیرا بدون این سرمایه، استفاده از دیگر سرمایه‌ها به‌طور بهینه انجام نخواهد شد. در جامعه‌ای که فاقد سرمایه اجتماعی کافی است سایر سرمایه‌ها ابتر می‌مانند و تلف می‌شوند. از این رو موضوع «سرمایه اجتماعی» به عنوان یک اصل اساسی برای نیل به توسعه پایدار محسوب شده و حکومت‌ها و دولت‌مردانی موفق قلمداد می‌شوند که بتوانند با اتخاذ سیاست‌های لازم و ارائه راهکارهای مناسب در ارتباط با جامعه به تولید و توسعه سرمایه اجتماعی بیشتر نائل شوند.

هر چه مقدار سرمایه اجتماعی در یک جامعه بیشتر باشد، همکاری و هماهنگی میان افراد و گروه‌ها بیشتر است، گردش اطلاعات بهتر صورت می‌گیرد، منابع اقتصادی به‌صورت بهتری به کار برده می‌شود و پیشرفت و توسعه جامعه سریع‌تر انجام می‌شود. شرط لازم برای پیشرفت جامعه، ایجاد روابط گرم، گسترش انسجام اجتماعی، بسط مشارکت اجتماعی و اعتماد متقابل بین فرد و جامعه است. افول سرمایه اجتماعی در هر جامعه، آن جامعه را با مشکلات فرهنگی، سیاسی،

اقتصادی و اجتماعی روبه‌رو می‌کند که در نهایت آن، فروپاشی اجتماعی است. سرمایه اجتماعی مهم‌ترین عاملی است که می‌تواند به تولید امنیت اجتماعی در جامعه کمک کند، هزینه‌های کنترل در جامعه را کاهش دهد و موجب تقویت همبستگی اجتماعی، اعتماد، امنیت اجتماعی و توسعه پایدار شود.

از سرمایه اجتماعی، به‌عنوان زیربنای توسعه اقتصادی هر جامعه یاد می‌کنند. اهمیت سرمایه اجتماعی در توسعه اقتصادی یک جامعه، تا حدی است که می‌توان آن را در شکوفایی اقتصاد تمام جوامع توسعه یافته به‌طور آشکاری مشاهده کرد. سرمایه اجتماعی را در اقتصاد هر کشور می‌توان در اعتماد‌پذیری و روحیه همکاری میان نیروهای انسانی برای رسیدن به اهداف اقتصادی جامعه تعریف کرد. سرمایه اجتماعی ضمن شکل‌دهی به مجموعه قواعد و قوانین اخلاقی و رفتاری هر جامعه، به رفتار افراد نیز شکل می‌دهد و کمک می‌کند تا سرمایه انسانی و سرمایه مادی و اقتصادی بتوانند با هم و در تعامل با یکدیگر، به رشد و پویایی دست یابند.

سرمایه اجتماعی با استفاده از همانندی‌ها و همسانی‌های افراد جامعه از جهات گوناگون باعث ایجاد روحیه اعتماد متقابل می‌شود و در خدمت منافع اقتصادی قرار می‌گیرد و بستر و فضای ایجاد می‌کند که ضمن کاهش هزینه‌های استفاده از نیروهای انسانی، تعامل بین آنها نیز افزایش یابد. می‌توان از واژه‌هایی مانند: اعتماد، امانت‌داری، نیکوکاری، خیر بودن، صداقت و توجه به ارزش‌های مذهبی در کسب‌وکار به عنوان سرمایه‌های اجتماعی در حوزه اقتصاد یاد کرد که اگر در رفتارها و قواعد و مبادلات اقتصادی و هنجارهای آن حاکم شود، می‌تواند به شکوفایی و پیشرفت اقتصاد کمک نماید. افزایش سرمایه اجتماعی به عنوان درمان مشکلات اجتماعی کنونی است.

سرمایه اجتماعی همچنین ضمن تعدیل روابط، به انسجام و همبستگی و حس اطمینان در جامعه کمک می‌کند و موجب مشارکت نیروهای انسانی و حفظ روابط متقابل آنها با دولت می‌گردد. سرمایه اجتماعی، زیربنای توسعه فرهنگی هر جامعه نیز محسوب می‌شود. بنابراین، برای توسعه فرهنگی هر جامعه باید سرمایه‌های اجتماعی این بخش شناخته شود و مورد بهره‌برداری قرار گیرد. هر چه سرمایه‌های اجتماعی در بخش‌های فرهنگی جامعه تقویت شود، توسعه فرهنگی نیز سرعت بیشتری به خود می‌گیرد و از این رهگذر، رفتار افراد جامعه و نحوه تعاملات آنها قابل پیش‌بینی‌تر می‌شود؛ چرا که افراد در چهارچوب قواعد خاص فرهنگی رفتار می‌کنند و این رفتار حساب شده، منجر به گسترش اعتماد در جامعه می‌شود و با افزایش قابلیت اعتماد در بخش‌های مختلف فرهنگی جامعه، مناسبات اجتماعی و فرهنگی نیز روان‌تر و کم‌هزینه‌تر می‌گردد.

تحقیقات رو به رشد پیرامون سلامتی نشان می‌دهد که وجود سرمایه اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی و اجتماعات، حافظ سلامتی است. افرادی که در شبکه یا

اجتماعی غنی از حمایت، اعتماد عمومی، اطلاعات و هنجارها زندگی می‌کنند منابعی در اختیار دارند که بر سلامت آنها اثر مثبت می‌گذارد. به‌طور مثال، یک بیمار سرطانی می‌تواند بدین طریق اطلاعات، پول یا حمایت روانی را که برای درمان و بهبود نیاز دارد به‌دست آورد. سرمایه اجتماعی مشوق اعتماد عمومی و عضویت (در گروه‌ها) نیز هست. بنابراین اگر در جامعه‌ای میزان سرمایه اجتماعی پایین باشد خطر افتادن آن جامعه به وضعیت تلۀ اجتماعی بسیار بالاست. تلۀ اجتماعی نبودن اعتماد و اطمینان متقابل بین مردم، رواج فساد اداری - اقتصادی، گسترش ترس و ناامنی و... می‌باشد.

دانش هنر آموز

اولین نهاد که در تولید سرمایه اجتماعی نقش به‌سزایی دارد، نهاد «خانواده» است. خانواده، اساسی‌ترین نهاد اجتماعی است که از دید همه ادیان و مذاهب و مکاتب به عنوان نهادی عالی، بسیار با اهمیت و غیر قابل جایگزین تلقی شده است. از دیدگاه اسلام، هیچ بنایی نزد خداوند محبوب‌تر از آن وجود ندارد. خانواده دارای کارکردهای مهمی از جمله: باز تولید نیروی انسانی، تأمین نیازهای عاطفی و سلامت روانی، نقش‌سازنده در تأمین یکپارچگی اجتماعی از طریق جامعه‌پذیری و تربیت فرزندان و ارائه الگوها و هنجارهای اخلاقی و رفتاری می‌باشد. همچنین آماده ساختن فرزندان برای پذیرفتن نقش اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، امنیتی، زیست‌محیطی، خانوادگی، دینی و بالاخره نقش اجتماعی خانواده و رابطه این نهاد مهم با «سرمایه اجتماعی» است. برخی اندیشمندان علوم اجتماعی زندگی خانوادگی را به عنوان سنگ بنای سرمایه اجتماعی معرفی نموده‌اند.

در قرآن کریم نیز در ده‌ها آیه از انسان‌ها خواسته شده است که با تبعیت از شریعت اسلام با هم متحد باشند و به دور از تفرقه و اختلاف، زندگی اجتماعی خوبی داشته باشند. از جمله: آیات ۱۵۳ و ۱۵۹ سوره انعام، آیات ۱۰۳ و ۱۰۵ سوره آل عمران و آیه ۴۶ سوره انفال. آیه ۱۰۴ سوره آل عمران مسلمانان را به تشکیل گروه‌هایی برای گسترش کارهای خیر و امر به معروف و نهی از منکر فرا می‌خواند و در آیه ۲ سوره مائده مسلمانان به تعاون و مشارکت گروهی در کارهای خوب و مفید و براساس تقوا دعوت می‌شوند.

انواع سرمایه اجتماعی

۱ سرمایه اجتماعی پیوندهنده: به‌وسیله پیوندهای محکم مشخص می‌شود (چسب اجتماعی). این نوع سرمایه اجتماعی را می‌توان در میان اعضای خانواده یا در میان اعضای یک گروه قومی مشاهده کرد. به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی

پیونددهنده، نشان‌دهنده روابطی است که ما با افرادی که شبیه خودمان هستند برقرار کرده‌ایم، مانند روابط در میان اعضای خانواده یا در میان اعضای گروه‌های قومی.

۲ سرمایه اجتماعی متصل‌کننده: به وسیله پیوندهای ضعیف‌تر مشخص می‌شوند (روغن اجتماعی). این نوع سرمایه اجتماعی در میان انجمن‌های تجاری، دوستان از گروه‌های قومی مختلف، دوستان دوستان و غیره وجود دارد. به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی متصل‌کننده به روابطی اشاره دارد که ما با افرادی که مثل خودمان نیستند برقرار می‌کنیم، همانند برقراری ارتباط با افرادی از پایگاه‌های اجتماعی-اقتصادی مختلف، یا برقراری ارتباط با نسل‌های مختلف و یا با گروه‌های قومی گوناگون. هر چقدر میزان سرمایه اجتماعی متصل‌کننده در جامعه‌ای بالاتر باشد، امکان انجام توافقات و حل اختلافات بیشتر می‌شود.

۳ سرمایه اجتماعی رابط: به وسیله ارتباط بین افرادی که در سطوح مختلف اجتماعی و قدرت‌اند، مانند ارتباط بین نخبگان سیاسی و عامه مردم یا ارتباط بین افرادی که متعلق به طبقات مختلف اجتماع هستند، مشخص می‌شود.

انواع مختلف سرمایه اجتماعی با پیامدهای گوناگون اجتماعی و اقتصادی در ارتباط است. برای مثال، سرمایه اجتماعی پیونددهنده، در دوران کودکی و میانسالی خیلی مهم است در حالی که سرمایه اجتماعی متصل‌کننده در دوران بزرگسالی و هنگامی که فرد به دنبال شغل است خیلی مهم است.

چگونگی تدریس

درس ۱۷ و ۱۸ به مفهوم سرمایه اجتماعی پرداخته است. بنابراین این دو درس جدای از هم نیستند. سرمایه اجتماعی شامل سه بُعد رابطه‌ای، ساختاری و شناختی است. درس ۱۷ به بعد رابطه‌ای سرمایه اجتماعی پرداخته است. سعی کنید اهمیت و جایگاه سرمایه اجتماعی را به هنرجویان منتقل کنید و از کاربردها و فواید سرمایه اجتماعی در جامعه و اثرات آن بر فرد، خانواده و ارتباط با دیگران سخن بگویید. همچنین از کاهش سرمایه اجتماعی در جامعه و اثرات نامطلوب آن مانند افزایش آمار طلاق، افزایش اختلافات خانوادگی و اختلاف بین دوستان، اقوام، افزایش کلاهبرداری، افزایش سرعت، افزایش رشوه و... توضیحاتی را بیان کنید. لازم به ذکر است که توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و در نهایت توسعه پایدار جامعه در گرو افزایش سرمایه اجتماعی است.

سرمایه اجتماعی بدنه اصلی پیشرفت و توسعه جامعه محسوب می‌شود. بنابراین هنرجویان را تشویق به مشارکت کلاسی کنید که همکاری و مشارکت آنها با یکدیگر یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی است. از آنها بخواهید مثال‌هایی از همبستگی، همکاری، هماهنگی، اهداف مشترک، خاطرات مشترک و... در خانواده، اقوام و

قبیله‌ها همچنین از آثار آن در ایجاد روابط مناسب و پایدار مطالبی را بیان کنند. این کار باعث می‌شود آنها مفهوم سرمایه اجتماعی را به طور صحیح درک کنند.

چگونگی انجام فعالیت‌ها

فعالیت‌ها به گونه‌ای طراحی شده‌اند که هنرجویان متناسب با عنوان درس و اهمیت سرمایه اجتماعی به صورت گروهی پاسخ دهند. بنابراین از آنها بخواهید با همفکری، مشارکت فعالانه هر یک از اعضا و احترام گذاشتن به نظرات یکدیگر در نهایت ادب و رعایت حقوق همدیگر به صورت گروهی فعالیت‌ها را پاسخ دهند.

پاسخ به فعالیت‌ها

فعالیت
کلاسی ۱

هدف: درک اهمیت نقش سرمایه اجتماعی در موفقیت افراد و افزایش مهارت آنها در این مورد از طریق اصلاح روابط بین افراد و گروه‌ها با یکدیگر.
پاسخ: محور پاسخ بر عهده هنرجویان است و از آنان بخواهید با مشارکت در کلاس فعالیت را پاسخ دهند. از جمله عوامل موفقیت یک تیم ورزشی، کار گروهی، همکاری، هماهنگی، متحد بودن، اعتماد به یکدیگر و... است.

فعالیت
کلاسی ۲

هدف: درک اهمیت اعتماد و نقش سازنده آن در حفظ ارتباط مؤثر بین افراد و گروه‌ها.
پاسخ: ۱ از هنرجویان بخواهید به صورت گروهی جدول را مانند نمونه آورده شده تکمیل کنند.

عوامل افزایش اعتماد میان افراد	عوامل کاهش اعتماد میان افراد
۱- یکی بودن گفتار با رفتار فرد	۱- تفاوت بین رفتار و گفتار افراد
۲- گفتن نقص و عیب کالا به مشتری قبل از خرید	۲- پنهان کردن نقص و عیب کالا از مشتری
۳- باور و ایمان به توانایی‌ها و استعدادهاى خود	۳- باور نداشتن به توانایی‌ها و استعدادهاى خود
۴- احترام به یکدیگر و رعایت حقوق دیگران	۴- بی‌احترامی به یکدیگر و رعایت نکردن حقوق دیگران
۵- صدق و راستی در گفتار	۵- دروغ، نیرنگ و فریب

۲ از هنرجویان بخواهید با مشارکت یکدیگر به سؤال پاسخ دهند. افزایش اعتماد در میان افراد جامعه باعث سرعت و سهولت انجام کارها، صحیح انجام شدن کارها، صرفه جویی در زمان و منابع برای انجام کارها، استفاده صحیح از منابع، استفاده از توان فکری و خلاقیت یکدیگر و... است.

۳ صاحبان حرف و مشاغل از طرق گوناگون از جمله موارد زیر می توانند سبب افزایش اعتماد میان افراد شوند:

- کالاها و خدمات خود را با کیفیت و با قیمت مناسب به مردم تحویل دهند.
- به قول و قرارهای خود با مردم و مشتریان عمل کنند.
- معایب و مزایای کالاها و خدمات خود را صادقانه با مشتریان در میان بگذارند.
- عفت چشم و گوش و زبان خود را حفظ کنند و به دیگران همچون عیال و خانواده خود نگاه کنند.
- حقوق دیگران را همچون حقوق خود بدانند و به رعایت آنها پایبند باشند.

فعالیت
کلاسی ۳

هدف: افزایش مهارت هنرجویان در انجام کارهای گروهی و مشارکت و همکاری در کارهای خیر و لذت بردن از نتایج آنها.

پاسخ: از هنرجویان بخواهید که فعالیت را انجام دهند و از مسئولان هنرستان بخواهید که در این کار گروهی همکاری داشته باشند. وقتی هنرجویان خود درگیر انجام کار گروهی باشند و نتایج کار خود را ملاحظه کنند بهتر می توانند مفهوم وجود سرمایه اجتماعی را درک کنند. یادگیری مفاهیم از طریق انجام کار عملی بهتر و راحت تر صورت می گیرد.

فعالیت
غیر کلاسی ۱

هدف: ملاحظه مستقیم کاهش سرمایه اجتماعی در خانواده ها و پیامدهای منفی حاصل از آن.

پاسخ: حتماً با هماهنگی مسئولان هنرستان و آسایشگاه سالمندان یا مراکز نگهداری از کودکان بی سرپرست به همراه هنرجویان از این مراکز بازدید کنید و از هنرجویان بخواهید ابعاد سرمایه اجتماعی را مورد بحث و گفت و گو قرار دهند و پیامدهای حاصل از آن را بیان کنند و ملاحظه کنند که کمبود سرمایه اجتماعی مانند نبود همکاری با یکدیگر، کمبود محبت، گذشت، ایثار، احترام و غیره چه آسیب هایی می تواند بر خانواده ها و جامعه وارد کند. از هنرجویان بخواهید گزارشی ارائه دهند. این فعالیت باعث می شود که هنرجویان علاوه بر یادگیری و انجام رفتار صحیح در آینده خود، آن را به خانواده و دیگران منتقل کنند.

فعالیت
غیر کلاسی ۲

هدف: درک مفهوم سرمایه اجتماعی و تبدیل شدن آن به رفتارهای مثبت و منفی در مدارس، نهادها، سازمان ها و مؤسسات مختلف در جامعه.

پاسخ: از هنرجویان بخواهید فعالیت را به صورت گروهی مورد بحث و گفت و گو قرار دهند. به کار بستن دوربین مدار بسته به معنای اعتماد نداشتن به گفتار و رفتار مری، اعتماد نداشتن به توانایی ها و استعداد های مری، اعتماد نداشتن به رفتار دلسوزانه مری، آگاهی یافتن از رفتار و گفتار کودکان، زیر نظر گرفتن مری و کودک در مهد کودک و... است.

فعالیت
کلاسی ۴

هدف: درک نتایج حاصل از وجود یا عدم سرمایه اجتماعی در شرکت‌ها و مؤسسات اجتماعی.

پاسخ: شرکت الف: همکاری اعضا با یکدیگر و رعایت احترام و ادب و در عین حال رفتار صمیمی آنها با یکدیگر به طوری که هر یک خود را مسئول عدم انجام کار توسط دیگری می‌داند، منجر به سهولت در انجام کارها، استفاده صحیح از منابع، رضایت شغلی هر یک از کارکنان و در نهایت موفقیت کل شرکت می‌شود.

پاسخ: شرکت ب: دقیقاً عکس شرکت الف است و پیامدهایی که حاصل می‌شود شامل خستگی کار، عدم رضایت از شغل، شرایط سخت کار و عدم موفقیت کل شرکت است.

فعالیت
کلاسی ۵

هدف: پی بردن به ابعاد سرمایه اجتماعی در روابط گوناگون بین افراد و افزایش مهارت هنجریان در اصلاح روابط و افزایش سرمایه اجتماعی.

پاسخ: از هنجریان بخواهید فعالیت را به طور صحیح و به صورت فردی پاسخ دهند و در هر مورد، تذکرات و رهنمودهای لازم را ارائه نمایند.

فعالیت
کلاسی ۶

هدف: درک اهمیت و ارزش هویت مشترک از ابعاد سرمایه اجتماعی و تقویت پایبندی به هویت ملی.

پاسخ: در این فعالیت، هویت ملی مطرح است. رامبد باید با توجه به هویت ملی و ایرانی بودن خود، برای کشور خود بازی کند و مدال کسب کند. اگر ورزشکاران، هویت ملی و ایرانی بودن خود را در نظر بگیرند آن وقت می‌توانند در آبادانی و پیشرفت کشور خود بیشتر سهمیم باشند و از هویت ملی خود عاشقانه و آگاهانه دفاع کنند.

فعالیت
کلاسی ۷

هدف: درک شاخص هویت مشترک از ابعاد سرمایه اجتماعی و افزایش مهارت هنجریان در پایبندی به اخلاق حرفه‌ای و امانت داری.

پاسخ: در این فعالیت، هویت اجتماعی مطرح است. آقای ستایش باید بداند که در برابر همکاران و مدیر و شرکت خود مسئول است و او در هر شرایطی نباید در امانت خیانت کند. او می‌تواند مشکل خود را با شرکت در میان بگذارد و تقاضای وام کند و در هر حال برای حل مشکل خود به خدا توکل کند.

فعالیت
کلاسی ۸

هدف: درک شاخص تعهد از ابعاد سرمایه اجتماعی و افزایش مهارت هنجریان در پایبندی به اصول و ارزش‌های ملی و مذهبی خود.

پاسخ: هر فردی برای خود ارزش‌ها و اخلاقیاتی دارد که مقید به حفظ و رعایت آنها است. بنابراین تعهد به ارزش‌ها در تمام مسیر زندگی برای فرد پا برجاست و به شرایط و مکان و زمان خاصی تعلق ندارد. حفظ پوشش و حجاب مناسب برای ساناز نیز یک ارزش دینی و ملی است که او حاضر است به خاطر آن، شرایط سخت موجود را تحمل کند چون مقید به حفظ ارزش‌ها، اعتقادات و باورهای دینی و فرهنگی خود است.

فعالیت
کلاسی ۴

هدف: درک شاخص تعهد از ابعاد سرمایه اجتماعی و افزایش مهارت هنرجویان در پایبندی به تعهدات اخلاقی و ارزش‌های دینی و فرهنگی.

پاسخ: ابراهیم وقتی که استخدام شد قبول کرد که با دریافت میزان حقوق معینی مشغول به کار صحیح شود. بنابراین در مقابل دریافت حقوقی معین، موظف به کار صحیح برای شرکت است و حق ندارد برای انجام کار بهتر، پولی از سوی ارباب رجوع دریافت کند. ابراهیم باید به ارزش‌ها و اعتقادات خود ایمان داشته باشد و آنها را در همه مراحل زندگی و در همه روابط خود در نظر بگیرد. دریافت رشوه، دزدی کردن پول، اشیا یا اثر هنری، کلاهبرداری و انجام کارهای بی کیفیت همه از اعمال ناشایستی هستند که مخالف با ارزش‌های ایرانی و اسلامی ماست. بنابراین رعایت حقوق دیگران و پرهیز از تخلف و گناه لازم و شرط ایمان و سبب سعادت و خوشبختی و عاقبت به خیری است.

فعالیت
غیرکلاسی ۳

هدف: رعایت سرمایه اجتماعی و افزایش مهارت هنرجویان در گفتار و رفتار خود با دیگران و طبیعت.

پاسخ: از هنرجویان بخواهید که این فعالیت را انجام دهند و خود نیز رهنمودهای لازم را به آنها ارائه نمایند.